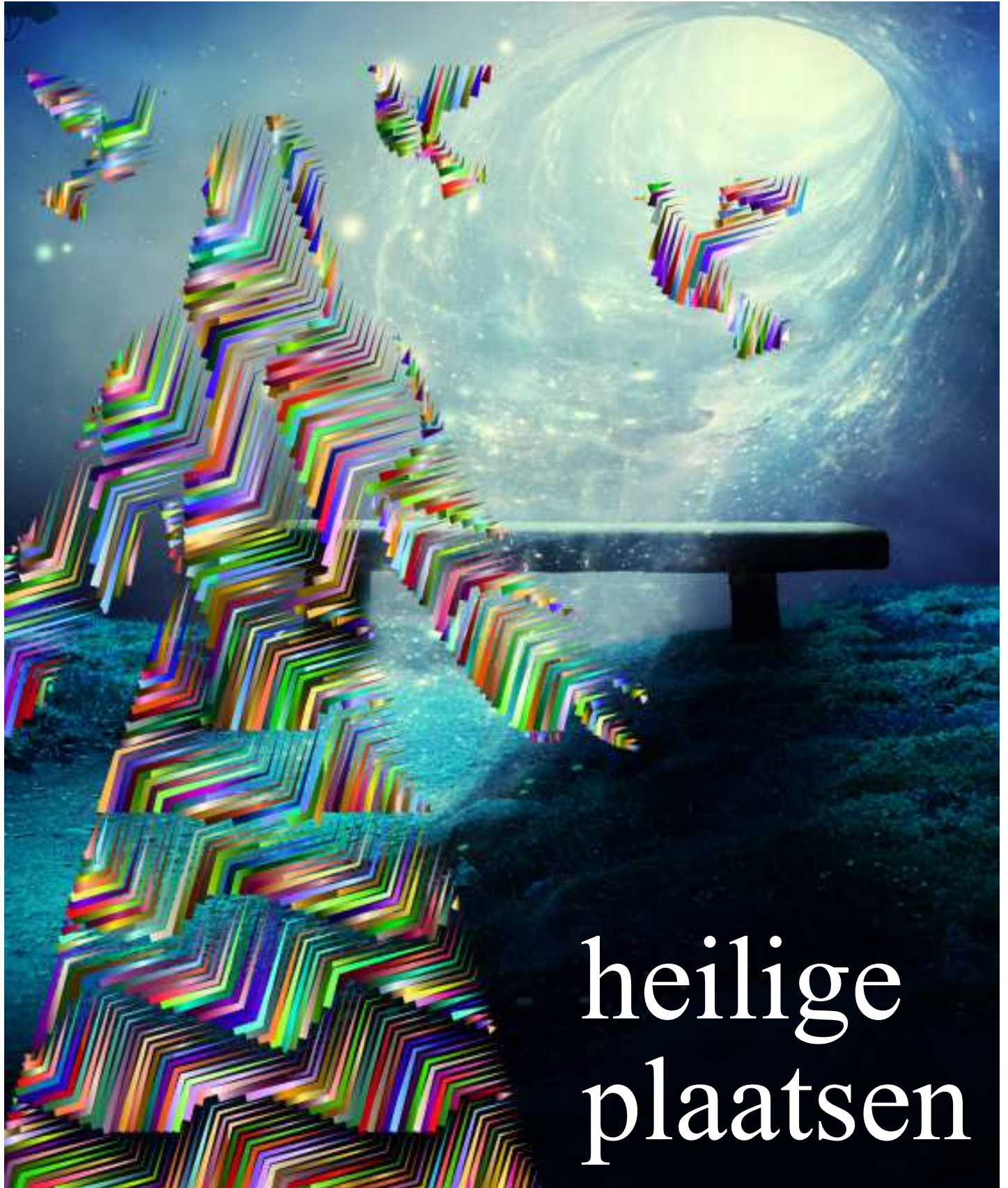

Hooglandse Nieuwe

informatieblad voor alle geïnteresseerden
rondom de Hooglandse Vieringen van de
Ekklesia Leiden

zeventiende jaargang, nr. 3
mei 2021
€ 2 (gratis voor leden)

heilige
plaatsen

Rapenburg 100 info@ekkesialeiden.nl
2311 GA Leiden www.ekkesialeiden.nl
071-5134 558 www.rapenburg100.nl

Hooglandse Nieuwe is het blad voor alle geïnteresseerden rondom de Hooglandse Vieringen van de Ekklesia Leiden. Het verschijnt zesmaal per jaar.

Redactie Arie de Kluijver, Jasper Radder, Wim Schouten, Jan Slotboom, Myranda Wilbrink, Paulien van Yperen

Opmaak Myranda Wilbrink

Drukwerk Sylvia van Hoven

Hooglandse Nieuwe downloaden via:
www.ekkesialeiden.nl/hooglandse-nieuwe-online/

Postabonnement € 20 per jaar
Nieuwe abonnees opgeven bij het secretariaat:
info@ekkesialeiden.nl

Kopij voor het nummer van 5 september 2021 met het thema '**Veerkracht**' uiterlijk op zondag 22 augustus 2021 insturen naar: hn@ekkesialeiden.nl

PASTORES

Christiane van den Berg-Seiffert
participantenpastor, 071-512 5137
christiane.vandenbergh@ekkesialeiden.nl
Rob van Waarde, studentenpastor (PKN)
06-4193 5997, rob@rapenburg100.nl
Claudia Sarti, lifecoach, claudia@rapenburg100.nl

VERENIGING Ekklesia Leiden

Zie: www.ekkesialeiden.nl
Dagelijks bestuur:
- **Marijke Nuiver** (a.i.), voorzitter@ekkesialeiden.nl
- **Sytske Visscher**,
secretaris@ekkesialeiden.nl
- **Flip van Hoven**,
penningmeester@ekkesialeiden.nl

REKENINGNUMMERS

Vereniging Ekklesia Leiden: NL66 INGB 0004 8198 29
- voor alle vrijwillige bijdragen
- voor lidmaatschap: € 25 (studenten € 12,50) per jaar
Stichting rk Vrienden van het Leidse Studenten Pastoraat: NL52 INGB 0000 6152 28
Stichting Diaconaal Fonds Hulpverlening LSE:
NL42 INGB 0003 3133 66 voor alle
diaconale giften

Deze rechtspersonen zijn erkend door de fiscus.
Uw giften zijn aftrekbaar.

In dit nummer over heilige plaatsen:

- 3 Redactioneel
Wim Schouten
- 4 Het fenomeen 'bedevaart'
Maria Draaijers
- 6 Bijzondere plaatsen
Margriet en Jasper Radder
- 7 Heilige plaats of niet?
Monique van der Gaag
- 8 Een plek die mij heilig is ...
Marcel Barnard
- 10 Wat is jouw Heilige Plaats?
Een leerling van soefimeester Boemi [verwoord door René Fraters]
- 11 Eigen heilige plaatsen
Christiane van den Berg
- 12 De krantenbezorger (kunstproject)
Wim Kuin
- 13 Heilige plaatsen in Europa
Herman van Bommel
- 14 Heiligheid in het Heilige Land
Japke van Malde
- 16 Het Spinozahuis in Rijnsburg. Een Heilige Plaats?
Wim Schouten
- 17 Het heilige als oversteekplaats
Henk Schouten
- 18 Heilige Plaatsen
Wil Heesakkers
- 19 Beelden van eigen heilige plaatsen, kunstproject
Jan Halin
- 20 Een stoet van pelgrims ...
Maartje en Wout Anker
- 21 Tieden uut Nijhoof
Lex van Wijngaarden
- 22 Opgetild uit de tijd, nabij eeuwigheid (kunstproject)
Jan Halin

en verder ...

- 22 **LSE-NIEUWS**
- Bij de vieringen (Cor van Bree)
- 23 - Overzicht Hooglandse Vieringen
- Uit het bestuur (Sytske Visscher)
- 24 **HOOGSTPERSOONLIJK**
- In memoriam Leny Hollaar
- 25 **ACTIEF EN INFORMATIEF**
- **Feddema actueel**
- Thema volgend nummer
- 25 **DIACONAAT**
- Collectes Diaconie Ekklesia
- 26 **HET GEDICHT VAN**
- Irene Slootweg

*Bij de voorplaat
ontwerp Arie de Kluijver*

Redactioneel

Heilige plaatsen

Wim Schouten

Heiligheid is meestal schijn en heiligen zijn meestal tevens boontjes. Daarom kan ik me voorstellen dat veel lezers van dit blad net als ik moeite hebben met het begrip “heilige plaatsen”.

Het woord “Heilig” kan begrepen worden als volmaakte deugdzaamheid, ethisch correct. En dat veroorzaakt nog meer jeuk dan politiek correct. Een andere betekenis van het woord “Heilig” is, een bijzondere plaats innemen in het plan van God met de wereld. Die opvatting van heiligheid verklaart waardoor veel Amerikanen de apert niet deugdzaam Trump heilig verklaren. Hij deugt voor geen meter, maar hij is door God gezonden om de traditionele waarden en verhoudingen in ere te herstellen. Die laatste vorm van heiligheid lijkt me nog enger dan de eerste.

Wanneer we het over heilige plaatsen hebben, dan kan dat slaan op een plek die verbonden is met een volmaakt deugdzaam persoon, en/of met een plaats die een bijzondere plek inneemt in Gods plan met de wereld. Wanneer we niet geloven in volmaakte deugdzaamheid, en we huiverig staan tegenover lieden die menen te weten wat Gods plan met de wereld is, kunnen we dan toch nog bepaalde plaatsen als heilig beschouwen?

De bijdragen aan het thema van dit nummer van de HN maken duidelijk dat dat mogelijk is wanneer we een derde betekenis aan het begrip “heilige plaats” geven. Dat is een plaats die je doet beseffen deel uit te maken van het grote geheel, gezien in tijd en ruimte. Die plaats kent volgens Wil Heesakkers geen voorschriften en zegt niets over rechtvaardigheid. Je weet nooit waar en

wanneer je zo’n plaats ervaart. Ook volgens hetgeen de leerling van Roemi aan René Fraters vertelde, kan elke plaats een heilige plaats zijn, wanneer jij het als zodanig ervaart. Zoek die heilige plaats dus nooit buiten jezelf. Een dergelijke plaats is niet heilig van zichzelf, maar is heilig door hetgeen mensen daar ervaren. Heiligheid is dus mensenwerk. De uitgesleten steen bij de ingang van een pelgrimskerkje waar Maartje en Wout Anker over schrijven is zo gezien heilig omdat zij zich, door er overheen te stappen, verbonden voelen met de duizenden die hen zijn voorgedaan en die hen zullen volgen. Dat maakt je, door er overheen te stappen, een ander mens. Dat komt niet door de steen, maar door Wout en Maartje. Henk Schouten noemt daarom ook heilige plaatsen oversteekplaatsen. Die zijn heilig door de mensen die daar de aanwezigheid van God belichamen. Ook voor hem geldt dus dat het de mensen zijn die plaatsen heilig maken. Voor Herman van Bommel zijn plaatsen heilig wanneer ze een keerpunt belichamen. Een keerpunt in zijn leven zoals Taizé, of een keerpunt in de wereldgeschiedenis zoals in Leipzig. Japke van Malden schrijft over Jeruzalem, de heilige stad van 3 monotheïstische religies in verschillende uitvoeringen daar vertegenwoordigd. Wanneer die heiligheid het uitsluiten van anderen inhoudt dan is er weinig heiligs aan te beleven. Het claimen van het absolute exclusieve recht op een heilige plaats is net zo onheilig als, waar Christiane van den Berg over schrijft het aanwijzen van één plek als de enige echte heilige plek. In plaats van het erkennen dat iedereen z’n eigen heilige plek kan en mag hebben. Zoals de kunstcommissie laat weten: Een plek is heilig wanneer je je er voelt aangeraakt in je ziel. Dat kan, waar ik verderop over schrijf, het

Spinozahuis zijn, of het kerkje van Heveskes, genoemd door onze correspondent uit het hoge noorden, of de polders Poelgeest waar je Jasper en Mariet Radder struinend door de ganzenpoep kunt aantreffen.

Kortom, om maar met een variant op een Engels spreekwoord te eindigen: Holiness is in the eyes of the believer. Geen plaats is dan ook heilig van zichzelf; het zijn de mensen met hun dromen en verlangens, met hun leed, hun liefde en hun geluk, die een plaats heilig kunnen maken.

Het fenomeen ‘bedevaart’

meditatie 18 april 2021

Maria Draaijers

Bij de Rietzee trokken de Israëlieten van het ene naar het andere domein: de slaven (avadiem) van Farao werden dienaren (avadiem) van God. Ze staan op nieuw grondgebied, niet alleen geografisch maar ook existentieel. Een verandering met vallen en opstaan: Exodus 15,22–16,4 en 13-20

Het fenomeen ‘bedevaart’ is tegelijk oeroud en, nog steeds, levenskrachtig. Want ondanks het afbrokkelen van godsdienstige tradities zijn bedevaarten zeer in trek. Natuurlijk hebben bezoekers van bekende heiligdommen niet alleen godsdienstige motieven: ze komen als toeristen of zien het als een sportieve uitdaging. Toch gaan nog steeds veel meer mensen dan men geneigd is te denken, om zuiver religieuze redenen op bedevaart. En zij staan in een lange traditie. Het religieuze verschijnsel ‘bedevaart’ is immers al sinds mensenheugenis wereldwijd verspreid. Men vindt het in alle culturen en religies: in de GrieksRomeinse oudheid en in het Oude Oosten, bij de Azteken en in het Afrikaanse animisme, en natuurlijk in de islam en het christendom. Het wekt dan ook geen verbazing dat we het ook in de bijbel aantreffen.

Bijbelse heilige plaatsen

In het Oude Testament wordt de tijd van de aartsvaders met het beeld van

een bedevaart voorgesteld. Sommige plaatsen en de bijbehorende heiligdommen op deze ‘tocht’ zijn bekend: in het noordelijk gelegen Dan verenigen zich op een bepaald moment de verstrooide Israëlieten, Sichem wordt het nationale middelpunt van Israël. En als David de ark overbrengt naar Jeruzalem en Salomo er de tempel bouwt, wordt deze stad hét bedevaartsoord. De betekenis ervan wordt in de profetische traditie verrijkt met een universele en eschatologische dimensie: de bedevaart wordt een beeld voor de weg die de mens moet bewandelen, om zijn geloof te verdiepen en om goede levenskeuzes te maken. De tocht van het joodse volk door de woestijn naar het beloofde land kun je zo zien als het beeld van de levensreis van iedere mens, waarin je groeit in vertrouwen op Gods voorzienigheid. Hoe moeilijk dat is, is te lezen in de bijbetekst uit Exodus zelf.

Pelgrimstocht

Bedevaart, pelgrimstocht, de woorden zeggen het al: het gaat om een reis, een ‘vaart’, een ‘tocht’. De bedevaartganger verlaat een vertrouwde plek om met een bepaald idee, een verwachting, een verlangen op tocht te gaan. We lezen dat terug in de dagboeknotities van al die reizigers die op weg gingen naar Compostella, naar Rome, naar Jeruzalem.

Wanneer men de bedevaart als een

tocht beschouwt, dan kunnen daarin vier momenten onderscheiden worden die voor een spiritualiteit van belang zijn: allereerst het zich op weg begeven en vervolgens de tocht zelf, dan komt men aan op de plaats van bestemming en keert men daarna weer terug naar huis. Deze momenten zijn op verschillende wijzen met elkaar verbonden: het motief bepaalt de wijze waarop men op reis gaat. Ga je alleen, samen met anderen? Wat neem je mee, ga je te voet of op een andere manier, waar ga je slapen? De ervaringen op de plek van bestemming kleuren mede de betekenis en de invloed op het leven na terugkeer. Wie ontmoet je daar, wat doen de symbolen met je, de rituelen? Wat je meeneemt in je hart beïnvloedt

pelgrimstocht naar Santiago de Compostela

je denken en doen als je weer thuis komt. Elke pelgrimstocht gaat naar een Heilige Plaats. Net zoals het jodendom kent de christelijke wereld vele heilige plaatsen. Ze zijn altijd gebonden aan gebeurtenissen en personen waar, in het geloof van mensen, God of het heilige intenser dan elders aanwezig is. Dat kan lijken op magie of op een afgodische verering van een stuk materie als een beeld of relikwie. Maar daarmee doe je de ervaring te kort denk ik. Op al deze plaatsen gaat het om symbolen,

Doortocht door de Rietzee, sarcofaag, 4e eeuw. Saint Trophime, Arles.

zichtbare tekenen van een voorbeeldig leven, waaraan gelovigen zich kunnen spiegelen, waar zij troost en bemoediging aan kunnen ontleen. Niet in het minst omdat je gesterkt en bevestigd wordt door de vele anderen die daar hun heil zoeken. Iedere bedevaartsplaats is verbonden met een heilige. St. Jacobus in Compostella, de heilige Columba in Iona, Bonifatius in Dokkum.

Maria

Verreweg de meeste bedevaartsplaatsen zijn echter op de één of andere manier met Maria verbonden. Ook toen er halverwege de vorige eeuw in kerk en theologie een ‘mariale ijstijd’ intrad wat betreft het belang en de betekenis van Maria, was dat niet het geval in al die aan Maria toegewijde bedevaartsplaatsen. De intuïtie en het vertrouwen van gelovigen was blijkbaar sterker dan een rationele, theologische verantwoording. Zij herkennen zich in haar als een vrouw die midden in het leven stond, met zijn ups en down die daarbij horen. Zij herkennen in haar de sterke vrouw van het Magnificat, die haar leven door Gods nabijheid laat bepalen, die zingt over bevrijding en verlossing en het niet bij zingen alleen laat. Gevraagd en ongevraagd neemt zij het initiatief, in Bethleem, in de tempel van Jeruzalem, in Kana, onder het kruis en bij het graf, in de bovenzaal waar zij de angstige apostelen moed inspreekt. Omdat God barmhartig naar haar heeft omgezien, is zij op haar beurt barmhartig voor anderen. En die barmhartigheid is dan ook een fundamentele trek in alle verering en beeldvorming. Tot haar kan iedereen zich wenden die getroffen wordt door ziekte, dreiging en gevaar. De stilte en rust die velen koesteren bij en in Mariakapelletjes maakt hen sterk tegenover degenen door wie ze worden geminacht, vergeten, gekleineerd en belachelijk gemaakt. Zij vinden troost en bemoediging bij de vrouw die zich, bij alles wat zij is en doet, gedragen weet door de genadevolle nabijheid van God. Zonder God is Maria niets, zij leeft volkomen van genade. Daarmee loopt zij Jezus niet voor de voeten. Integendeel, zij gaat op een krachtige manier met zijn Evangelie mee. Zij verheugt zich in hem, zoals hij zich over haar verheugt. Wat een bedevaart in het leven van mensen kan betekenen wil ik u vertellen aan de hand enkele eigen ervaringen in deze.

Huize Padua te Boekel

Brazilië

In 1995 was ik voor de eerste keer in Brazilië. De zus van mijn gastheer had grote zorgen. Bij haar man Mauro, die zijn geld in de bouw verdiende, was een tumor in zijn knie geconstateerd. Als deze kwaadaardig zou blijken te zijn, zou zijn hele been moeten worden afgezet, en kon hij niet meer werken. Door het ontbreken van sociale voorzieningen in Brazilië zou het gezin, met drie jonge kinderen, voor hun toekomst afhankelijk zijn van de ondersteuning door familie en vrienden. In afwachting van de operatie besloot Édina met haar kinderen en andere familieleden op bedevaart te gaan naar de Zwarte Madonna van Brazilië, Nossa Senhora Aparecida. Zij wordt de mãe de povo, de moeder van het volk genoemd en symboliseert Gods aanwezigheid

Nossa Senhora Aparecida

in het leven van mensen kan veroorzaken. Nadat de hele familie de negen dagen voorafgaand aan de reis een zogenaamde Novena had gedaan, een negendaagse van meditatie en gebed, gingen we op reis. De Santuário van Aparecida: een enorme kerk met overal waar men kijkt de dankbetuigingen van gelovigen die door Maria gesterkt, geholpen, bemoedigd werden. Met ons groepje baden we, net als tijdens de noven, samen de rozenkrans en staken kaarsen op voor Mauro, voor het behoud van zijn gezondheid en een goede toekomst van het gezin. Op de terugweg vroeg ik aan Édina of ze niet teleurgesteld zou zijn als hun gebed niet verhoord zou worden en Mauro niet zou genezen met alle gevolgen van dien. Ze keek me bijna verrast aan en zei ze vol vertrouwen: ‘Nee, want ook als hij niet geneest weet ik dat Maria mij de kracht zal geven om alle moeilijkheden te boven te komen.’ Haar antwoord raakte mij diep. Maar niet alleen voor emotionele Brazilianen, ook voor nuchtere Nederlanders kan een bedevaart van grote betekenis zijn.

Lourdes

Enkele jaren geleden zijn op initiatief van de Dienst Geestelijke Verzorging van Justitie, Slachtofferhulp Nederland en o.a. de Vereniging Nationale Bedevaarten lotgenotenpelgrimages naar Lourdes aangeboden aan nabestaanden van overleden slachtoffers van gewelddelicten. Het doel van de pelgrimage was om de deelnemers een stap in hun proces naar aanvaarding, erken-

ng, heelwording en zo mogelijk vergeving en verzoening aan te bieden. Ze reisden samen want een belangrijk aspect van een pelgrimage is het vinden en geven van steun en troost bij lotgenoten. En is daarbij een spirituele zoektocht naar betekenisgeving en innerlijke rust. In de voorgesprekken met de deelnemers, die niet per se gelovig hoefden te zijn, bleek dat het lotgenotenaspect de belangrijkste reden voor deelname was. Het spirituele aspect werd daarentegen gezien als iets wat mooi zou zijn, maar geen cruciale factor. Na afloop gaf iedere deelnemer aan, geholpen te zijn door de reis, maar allemaal op een andere manier. Sommigen hebben veel verdriet en pijn achter kunnen laten in Lourdes en staan daardoor positiever en stabiel in het leven. Een van de deelnemers heeft gemeld dat haar slaapproblemen spontaan verdwenen zijn na thuiskomst en anderen hebben hun extreme angst voor verlies voelen verdwijnen. Ook heeft een van de reizigers aangegeven om na 20 jaar eindelijk de kracht te hebben gevonden om de kamer en de spullen van de overledene op te ruimen. Er was zelfs een deelnemer die stelde genezen te zijn. De enorme kracht om door te gaan die

zij gevonden heeft in Lourdes, heeft zij ervaren als genezing. Alle deelnemers hebben aangegeven rust gevonden te hebben in Lourdes maar ook kracht om beter om te gaan met het dagelijks leven. Er lijkt daarnaast een hechte vriendschap te zijn ontstaan binnen de groep tijdens de pelgrimage en dat is een steun gevende factor die nog dagelijks steun biedt aan de deelnemers doordat zij nog steeds onderling veel contact hebben. Het enthousiasme van alle deelnemers en de vele manieren waarop zij zich geholpen en gesterkt hebben gevoeld in hun verwerkingsproces heeft de Dienst Geestelijke Verzorging ertoe aangezet om dergelijke pelgrimages ook te gaan organiseren met groepen ex-gedetineerden. Eind 2019 heeft men mij gevraagd of ik me daarvoor zou willen inzetten. Na het lezen van het verslag van de nabestaanden heb ik daar enthousiast 'ja' op gezegd. Door de corona zijn alle plannen echter voorlopig de ijskast ingegaan. Om ze er hopelijk binnen afzienbare tijd weer uit te kunnen halen! Tegen die tijd zult u er zeker meer over horen!

Lourdes, Mariabeeld

Bijzondere plaatsen

Margriet en Jasper Radder

Dankzij de beperkende maatregelen ten gevolge van de coronapandemie hadden wij alle gelegenheid onze omgeving beter te verkennen en vast te leggen. Ten noorden van de Oegstgeester wijk Poelgeest liggen de Klaas Hennepoel- en de Veerpolder in War-

mond: een waar vogelparadijs. Deze poldertjes in Poelgeest zijn eigendom van het Zuid-Hollands landschap. Er staat een molen, 't Poeltje, uit 1787 en aan de Haarlemmertrekvaart ligt een ambachtelijk scheepstimmerwerf: Klaas Hennepoel.

Wij struinen regelmatig door dit fraaie gebied en leggen fotografisch vast wat ons boeit en proberen het beeld te interpreteren en er betekenis aan te geven.

Twee bijzondere waarnemingen willen we graag tonen.

Mannetje en vrouwtje Grauwe Gans met jongen

Vrouwtje Wilde Eend met jongen

Heilige plaats of niet?

Monique van der Gaag

Vol ontzag keek ik naar de eeuwenoude trap met de smalle treden, die naar het heiligdom leidde. Dit moet wel een heilige plaats zijn, dacht ik bij mezelf. Hier gebeuren wonderen. Echte wonderen. Ik hoorde zachte belletjes rinkelen. En misschien een monotone stem erdoorheen, die zong? Ik kon het niet goed thuisbrengen. In mijn hand hield ik een bos paar-se disteltjes om te laten zien, dat het menens was, wat mij betreft. Niemand tergt mij ongestraft, zeiden de bloemen in hun eigen taal. Ik had dit moment uitgesteld. Omdat ik vertrouwen had. Omdat men mij zei, dat het in orde kwam. Dat ik niets hoefde te doen, behalve wachten. Maar vooral bidden en hopen. Geduld is immers een schone zaak?

Rugzak

Ik trok mijn stoute schoenen aan en hing mijn zilveren pelgrimsschelp om. En pakte mijn rugzak in: onderop legde ik de brok in mijn keel en daarop de steen uit mijn maag. De moeder der wanhoop kwam bovenop, zo voor het grijpen. Verder nog wat kluijjes voor alle draken, die ik onderweg moest verslaan. Allereerst mijn hoogtevrees. “Kijk niet achterom, alleen vooruit!”, adviseerde mijn Beschermengel. “Waar kom je vandaan, waar wil je naar toe? Geef antwoord!”, krijste het duiveltje op mijn schouder. Geen idee hoe ik aan dat wezentje kwam. Ik moest hem wat stroop om de mond smeren. Dus ook een pot appelstroop mee. En mijn order-boordevol met papieren. Nooit woog mijn rugzak zwaarder dan toen.

Heiligdom

Buiten adem kwam ik boven. In de verte hoorde ik de waterval murmelen. De poort stond open. Dat was geluk. Ik hoefde niet eens te kloppen. Maar de drempel was zo hoog, dat ik eerst een

stukje achteruit moest voor de aanloop en de sprong. “Meester!”, zei ik met zachte stem, terwijl ik mijn rugzak voor zijn voeten omkeerde en mijn rug rechtte. Op de brokstukken van mijn emoties lag een berg papier, die groeide en groeide. Er kwam geen eind aan. Daarna sprak ik de vraag uit, die me al zo lang kwelde. Heb ik het werkelijk gezegd of alleen uitgesproken in mijn gebed? “Als Pasen en Pinksteren op dezelfde dag vallen, mag je terugkomen!”, bulderde de Meester.

Beschermengel

“Ben je bereid om de pijn van je verlies te voelen en de schuld niet bij de ander te leggen?”, vroeg mijn Beschermengel zachtjes. De engel moest het drie keer zeggen, zo was ik van streek. Ik beefde van woede en mijn oren suisden. De vaste grond onder mijn voeten verdween. Honger, dood en duisternis. Inktzwarte duisternis. Was dat mijn lot? “Nee, dit laat je je toch niet zeggen? Ga verhaal halen. En neem mij mee!”, lispelde het duiveltje op mijn schouder. “Je hebt hard gewerkt. Nu heb je recht op je beloning!” Ik kon niets vreemds aan de Meester ontdekken. Maar toen de ondergaande zon op zijn gezicht scheen, leken zijn ogen rood op te lichten. Ik schrok...

Bestemming

Hoe heb ik me zo kunnen vergissen? Ik was uit op een wonder. Het wonder van de pennenstreek. De zegen. Niets van dit al. Alleen haat en nijd. Half struiklend vloog ik de trap af. Het begon te misten. Ik moest opschieten, dat ik voor het donker werd, weer in de bewoonde wereld was. Weg van deze plaats. Weg hier. Was de hele reis voor niets geweest? Misschien was dit helse heiligdom dan toch niet mijn bestemming? Mijn Beschermengel fluisterde: “Je

hoeft niet te zoeken. Het antwoord ligt in jezelf. Je weet het al. Luister naar je emoties! Geluk is wanneer je je goed voelt over jezelf en over het leven. Je reis is even belangrijk als de bestemming!”

Monique als pelgrim op weg naar het heiligdom

Foto: Eveline Kardoes

Een plek die mij heilig is ...

meditatie 25 april 2021

Marcel Barnard

Daarna liet koning Salomo de oudsten van Israel, de stamhoofden, allen die aan het hoofd van een familie stonden, in Jeruzalem bij zich komen om de ark van het verbond met de Heer over te brengen vanuit de Davidsburcht, de bergvesting op de Sion...: 1 Koningen 8: 1-13

Leegte. Een witte lichte leegte. Misschien karakteriseert dat woord de Hooglandse kerk nog wel het beste. Een leegte in het gedruis van de stad. Het lege midden van Leiden, althans van dit deel van de stad, het hoge land tussen de Rijnarmen in, aan de voet van de Burcht. Zo is het niet altijd geweest. De kerk is leeggehaald in de tijd van de reformatie. Het zwaar beschadigde altaarstuk in de kooromgang getuigt nog van de beeldenstorm. Hoe anders zag het hier uit in de late middeleeuwen.¹ Geen stille, witte leegte, maar

‘een bonte expressie van middeleeuwse devotie’.² Gebrandschilderde ramen, een hoofdaltaar en zij-altaren tegen de pilaren (minstens 28 in totaal), een biechtstoel, een preekstoel, graven en beelden vulden de kerk en vormden het decor van priesters, koorheren, en burgers van de stad die er kwamen om de mis op te dragen, de canonieke getijden te bidden, om hun kinderen ten doop te houden of hun doden te begraven en te gedenken, om te bidden of te biechten, een kaarsje op te steken of een weesgegroetje te zeggen bij het Onze-Vrouwe-in-het-kraambed-altaar of in de nieuwere Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Godskapel (beide in het noordertransept). Het zal hier een drukte van belang zijn geweest, en wie er oor voor had hoorde tussen het geroezemoes door prachtige muziek – jullie kennen denk ik de muziek uit de Koorboeken van de Pieterskerk. Een religieus volcontinu bedrijf. Een universum ‘waar-

binnen de wetten van het goddelijk schema dienden te worden nageleefd’. Een majestueus gebouw met aan het einde van de zichtas het lichte hoge koor met het grote hoofdaltaar, en daaromheen over de kerk verspreid de altaren gewijd aan de martelaren en heiligen, ‘van Alexius tot Jeroen en van Gangulf tot Odulf’, en natuurlijk dat van Pancratius.³

Ik had er wel eens even willen kijken. En ik vraag me af, wat is mij nou liever: die witte lichte leegte in het gedruis van de stad of dat religieuze universum waarin de stad de contingentie van het leven met zijn pijn en verdriet, zijn vreugde en hoogtepunten verzoende met de vreeswekkende en barmhartige God? Die vraag is niet van vandaag of gisteren. Toen sprak Salomo: ‘Heer, u hebt gezegd dat u in een donkere wolk wilde wonen. Welnu, ik heb voor u een vorstelijk huis gebouwd, dat voor altijd uw woning kan zijn’. De Here God boft toch altijd maar weer met zijn gelovigen; die regelen ‘t wel voor ‘m. Dit is de grondlijn in de bijbel: God trekt mee met zijn volk, hij woont tussen de gordijnen, in een tent, een tabernakel die je weer kunt opvouwen en meenemen. De menszoon kan zijn hoofd nergens te ruste leggen. De God van Israël en de Messias die het heil aan alle volkeren brengt — zij zijn de God die met ons mensen meetrekt door de tijd, door geschiedenis. De God die zich niet laat fixeren, die zich niet in een hokje laat opsluiten, of in een boek (zelfs niet in een heilig boek) of in een setje waarheden, of regels en regeltjes. Maar toch... Toch is het halve bijbelboek Exodus gewijd aan het ontwerp en de uitvoering van de tabernakel, die heilige tent die Israël 40 jaar met zich meesleepte door de woestijn. De beste

Hooglandse kerk (St Pancras) te Leiden, foto Rijksmonumenten

Ark des verbonds, Jan Luyken, 1683, Rijksmuseum

kunstenaars worden aangetrokken, er wordt een complete kunstacademie voor opgericht, de fraaiste materialen zijn nog niet mooi genoeg: goud, zilver en koper, blauwpurperen en roodpurperen en karmozijnrode wol, fijn linnen garen en geitenhaar, roodgeverfde ramsvellen, vellen van zeekoeien, accaciahout, lampolie, geurige specerijen voor de zalfolie en reukoffers, onyxstenen voor de priesterschort en edelstenen voor de borsttas. En later, met de tempel die Salomo in Jeruzalem bouwt, is het niet anders. Cypressen- en cederhout, bladgoud, houtsnijwerk, bloemenranken en palmetten – het kan niet op. En zo is het ook met de Hooglandse Kerk die hier al in al haar stenen en lichte glorie stond toen de stad nog uit voornamelijk houten huizen bestond.

‘Zomaar een dak boven wat hoofden’ – ja, nou ... God woont tussen de gordijnen en tegelijk zijn juist ook voor deze God de mooiste tempels en kerken gebouwd. Dat is de paradox van de heilige plek. We gaan nog een stapje verder. Want die paradox is doorgevoerd tot in het gebouw zelf, tot in de tempel zelf. Waarom zijn die tabernakel en later de tempel er? Om dat religieuze volcontinuë bedrijf te kunnen laten draaien, om de offers te kunnen brengen, om het kwetsbare leven met zijn butsen en deuken, zijn kreukels en krassen te verzoenen met de Allerhoogste, om het leven weer op gang te brengen waar het is vastgelopen. Ik kan het ook nog theologisch formuleren: om de priesterlijke dienst — dat is, de dienst der verzoening – te kunnen vervullen. Maar vooral ook hierom: als plek voor de ark met de twee stenen tafelen waarop de tien woorden geschreven staan. En let nu op hoe dat beschreven staat. Die tien

woorden komen te rusten in het heilige der heilige, in het allerheiligste deel van de tabernakel en later van de tempel. Maar dat is nog niet alles. Boven de ark is wat in de tabernakel, in dat opvouwbare heiligdom in de woestijn, heet de verzoeningsplaat (daar heb je dat woord verzoening weer), een deksel met daarop twee gevleugelde figuren, cherubs. Salomo zal ze in de tempel in Jeruzalem meer dan levensgroot kopiëren. En dan staat er dat God zegt: Daar zal ik je ontmoeten; vanaf die plaats ... tussen de twee cherubs ... zal ik met je spreken. Twee stenen tafels, tien daarin gegrifte woorden — dat is niet genoeg. Daarboven is een lege plek van waaruit God spreekt. Daar wordt de dode letter tot levend woord van de Eeuwige. Hij spreekt vanuit de leegte. En dan vult de heerlijkheid, de glorie van God het huis. En dan stopt alle menselijke dienst: de priesters konden hun dienst niet meer verrichten, want de majesteit van de Heer vulde de hele tempel. Onnodig uit te leggen dat de rooms-katholieke kerk het accent op het priesterlijke heeft gelegd, terwijl de reformatie traditioneel eerder de leegte gezocht heeft. Maar ook moeten we opmerken dat na het tweede Vaticaanse Concilie en na de liturgische beweging (ook in het protestantisme) van de 20e eeuw, de posities aanmerkelijk dichter bij elkaar zijn komen te liggen. Onmiskenbaar kleurt de Hooglandse Kerk in haar huidige verschijningsvorm naar de reformatie.

Laat ik het bij mezelf houden: zo is zij voor mij een heilige plek geworden. In mijn kinderjaren was de kerk permanent in restauratie en gesloten voor de eredienst. Maar toen al vond ik het een fascinerende plek en op een morgen belde ik met een vriendje aan bij de koster met de vraag of wij eens binnen mochten kijken. Het mocht en ik zie nog voor me hoe we hier als jochies van een jaar of elf door het zand liepen en rondkeken. Een plek waar ik nu nog dagelijks langsliep en die

mij herinnert aan de eredienst die hier al achthonderd jaar wordt verricht. Een plek ook die met mijn familie verbonden is: altijd kijk ik even op het bord in de kooromgang waar mijn grootvader Theo Barnard onder de ambtsdragers vermeld staat. De plek waar ik in jullie midden predikant mocht zijn, en de schriften mocht uitleggen. En altijd heb ik mij gerealiseerd: hoe prachtig het gebouw ook is, uiteindelijk gaat het om de God die met ons meegaat. Hoe prachtig ons heilige boek ook is, uiteindelijk gaat het om een lege plek boven de schriften van waaruit de Eeuwige spreekt en de dode letter opstaat tot levend woord. Een woord dat leven brengt, hier en nu, dat ons weer even verzoent met het leven. Een heilige plek? In ieder geval een plek die mij heilig is. Een plek waar in alle gebrokenheid even alles is opgehelderd. Een plek die in het gedruis van de stad de leegte markeert waaruit de Eeuwige spreekt, en waar soms, even, alles is vergeten en alles is vervuld.

¹ Zie vooral B.N. Leverland, St.Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie, Hilversum: Verloren 2000

² Leverland, St.Pancras op het Hogeland, 263

³ Leverland, St.Pancras op het Hogeland, 262

Restauratie Hooglandse Kerk, foto Rijksmonumenten

Wat is jouw Heilige Plaats?

Auteur: Een leerling van Soefimeester Roemi

Ik werd binnengelaten in een sfeervolle kamer. Perzische tapijten op de vloer. De geur van wierook en pittige kruiden. Verder was het sober. In een hoek zat, gehurkt, een waardige oude man met een lange sneeuwwitte baard. Op aanwijzing van een van zijn leerlingen ging ik aan zijn voeten zitten.

“Eindelijk ben je gekomen” zei hij. Ik glimlachte. Ik herkende de klassieke openingszin van de Soefimeester. Het was als de beginzet van een o zo vertrouwde schaakpartij. Na wat inleidende opmerkingen vroeg Roemi mij of ik een vraag had. Die had ik zeker. Maar durfde ik hem ook te stellen? Hup, vooruit met de geit! “Meester, is het waar wat de mensen zeggen, namelijk dat u weigert in de richting van de Ka’aba, van Mekka, te bidden?” Het werd even heel stil. Ik voelde het zweet in mijn handpalmen. Roemi keek voor het eerst op. Ik voelde me opeens duizelig. Nog nooit had iemand me zo direct aangekeken. Hij lachte zachtjes. “Je durft, jongeman, dat mag ik wel.” Vanuit een zijkamer reikte iemand mierzoete thee aan. De meester speelde

verstrooid met zijn baard. Toen begon hij te spreken.

“Mijn hele leven heb ik God en zijn heilige plaats gezocht. Ik begon zoals elke Soenniet betaamt, met een gedegen Qur’an studie en die van de voornaamste vier commentaren. Dankzij mijn fenomenale geheugen kon ik ongekende hoeveelheden informatie opslaan. Maar..... (hij zuchtte even) God was daar niet. Ik bleef dor en droog. Ja, ik bad 5 keer per dag richting de Ka’aba, maar het baatte me niet. Ik deed alle spirituele oefeningen. Tevergeefs! “ Het was even stil. “Toen verscheen hij, mijn leraar Sjams, een heilige dwaas. Ik herinner het me als de dag van gisteren. Hij pakte een van mijn duurste manuscripten, en smet die uit het raam. Ik schreeuwde van ontzetting. “Wat doet u nu?” Hij schaterde het uit. “Ach, het is maar papier met een beetje slechte inkt erop gekrabbeld. Het is stro, niets meer.” Hij zette mijn hele leven op zijn kop. Als ik begon te bidden richting de Ka’aba, dan vroeg hij mij elke keer verbaasd: “Waarom doe je dat, lieve vriend? Wat denk je daar te vinden?”

Als ik dan geïrriteerd reageerde met hoe heilig de Ka’aba wel niet was, dan rolde hij spottend met zijn ogen. “Je zoekt het buiten jezelf; dat is het grote misverstand. Ga naar binnen, want daar zit alles al. Je lijkt op een vis die naar water snakt terwijl hij erin zwemt.” Soms porde hij me met een vinger tussen de ribben. Hij kietelde me, “Je bent zo vreselijk serieus...”. Hij bleef me bestoken met dat soort verwarrende opmerkingen. Elke keer als ik dacht te weten hoe het zat, dan trok hij het tapijt onder me vandaan. Gek werd ik ervan.

De doorbraak kwam toen hij me liet rondwervelen. Tijdens die dans moest ik me onophoudelijk afvragen: “Waar is een heilige plaats? Waar is de Ka’aba? Tientallen mannen zongen en klaptten. Speelden op luiten en tamboerijnen. De muziek werd steeds opzweperender. Ik kon niet meer denken. En Sjams riep in extase uit: “Zoek die heilige plaats, zoek die heilige plaats.”

En opeens zag ik het. Wáár ik ook keek, dáár zag ik de Ka’aba. Zij volgde mij, niet ik haar. Mijn God, de verbijstering, de vreugde. Ik schreeuwde het uit: “De Ka’aba is hier”!!!! Ahamdieolah (God zij dank).“

De tranen liepen Roemi over de wangen. Zachtjes klopte hij op mijn knie. “Dit is mijn boodschap aan jou. Alles wat je buiten jezelf zoekt is als een huis dat op los zand is gebouwd. Komt er een storm, dan stort het in. Maar als je inziet: alles is hier (en hij wees naar zijn hart), dan ben je als een vesting die op een rots is gebouwd. Zie dat!”

verwoord door René Fraters

Eigen heilige plaatsen

meditatie 2 mei 2021

Christiane van den Berg

Jacob verliet dus Berseba en ging op weg naar Charan ...: Genesis 28, 10-19,

De kinderen sprokkelen hout, de vaders stoken het vuur en de vrouwen kneden het deeg om koeken voor de koninginn van de hemel te bakken. ...: Jeremia 7, 18

Een grote, hoge lichte ruimte. Door de geopende ramen dringt het geluid van het verkeer van de Haagweg. In onze verbeelding gaan wij naar een plaats die een heilige plaats is voor ons. Zijn daar. Verblijven daar. Hoe voelt het daar? Hoe ruikt het? Later delen wij de beelden en de ervaringen met elkaar. En gaan aan de slag. Proberen iets van deze plaats en van de betekenis van deze plaats voor ons op beeldende manier tot uitdrukking te brengen. De resultaten delen wij met u.

Toen de voorgangers van deze serie over heilige plaatsen een aantal maanden geleden digitaal bij elkaar kwamen om de serie voor te bereiden, hebben wij er bewust van afgezien om te zoeken naar een gezamenlijke definitie wat een heilige plaats eigenlijk is, of, daar nog weer onder liggend, wat heilig dan eigenlijk is. En ook hier zie ik er bewust van af. Om zo ruimte te maken voor de eigen ervaring voor ieder van ons. Ik laat het dus toe dat er een hele wolk aan connotaties meekomt als wij hier spreken over heilige plaatsen. Met andere woorden: ik wilde bij de voorbereiding van de viering op zondag 2 mei 2021 proberen om niet normatief te werk te gaan, om dus niet met een lijstje criteria te beginnen waar een heilige plaats aan hoort te voldoen.

Maar als ik het niet hanteer, zo'n lijstje met criteria, doet het de Bijbel dan niet

zelf? En als dat zo is, hoe moet ik me daar dan toe verhouden? Dat is de vraag die me bij de voorbereiding van deze viering bezighield. En eerlijk gezegd, ik ben ook niet verder gekomen dan deze ene vraag. Omdat ik het een boeiende vraag vind en een belangrijke vraag. En omdat het zoeken naar een omgaan met deze ene vraag alleen al de hele lengte van een overweging ging beslaan. Aan de rest kwam ik gewoon niet meer toe. Maar de rest, die is er wel. De rest, die zit in de liturgie. In het geheel van liederen en van gedichten en van lezingen. Van muziek en van gebed en – en niet in de laatste plaats – van stilte. Rijke verbeeldingen van wat je 'Heilige plaatsen' zou kunnen noemen. Of, zoals één van jullie uit de kunstcommissie het noemde, voorbeelden van 'al die pendelplaatsen, die woorden, die verbeeldingen waarin je ervaart, voelt dat je aangeraakt wordt in je ziel.'

Terug naar mijn vraag. Hanteert de Bijbel niet zelf wél criteria van wat een heilige plaats mag zijn? De woorden van de profeet Jeremia.

'En jij', zo richt zich de Eeuwige tot de profeet Jeremia, 'bid niet voor dit volk, kom niet langer met smeekbeden, dring niet bij me aan, want ik zal niet naar je luisteren. Zie je niet wat er in de steden van Juda en de straten van Jeruzalem gebeurt? De kinderen sprokkelen hout, de vaders stoken het vuur en de vrouwen kneden deeg om koeken voor de koningin van de hemel te bakken.'

Het is een patroon dat wij telkens weer tegenkomen in de Hebreeuwse Bijbel. Één van de hoofdstemmen van het getuigenis van Israël. Uiterst zelfkritisch en consequent wordt het onheil dat het volk treft in verband gebracht met de verering van andere Goden. Het onheil wordt verklaard met de toorn van de Eeuwige over de ontrouw van het volk.

Wat wij hier zien dat is gelovige interpretatie achteraf. In de ballingschap, toen zij alles wat hen lief was waren kwijtgeraakt, worstelden de mensen met de vraag hoe zij wat hen is overkomen konden rijmen met de macht en met de rechtvaardigheid van hun God. En deze scherpe veroordeling van het eigen handelen is het resultaat van dit zoeken, worstelende vasthouden aan God. Samen met de belofte van heil. Met de belofte dat God niet loslaat wat Zijn hand begonnen is. Met de belofte van toekomst. En dit is denk ik een heel centrale pijler die ook ons geloof vandaag draagt.

Maar dit patroon is niet alleen gelovige interpretatie achteraf. Het is ook resultaat van een godsdienstig-politieke beweging die al vóór de ballingschap begon. De zogenaamde 'Jahwe-allein-Beweging'. In een gebied met heel uiteenlopende culturele en religieuze invloeden, waarin de verering van meerdere Goden naast elkaar heel gewoon was, ijverde deze beweging voor de verering van alleen die ene God wiens naam wordt aangeduid met de vier letters. Het bestaan van andere Goden werd niet ontkend. Maar alleen deze ene mocht worden vereerd. Deze beweging was uiterst succesvol. Onderdeel van hun programma was onder meer de centralisatie van de cultus in de tempel in Jeruzalem. Lokale heiligdommen werden vernietigd of gesloten. Lokale heiligdommen, met hun uiteenlopende lokale vormen waar die ene God, zo blijkt uit opgravingen, bijvoorbeeld samen met een godin werd vereerd. Zoals in de tempel van de joodse gemeenschap in Elephantine in Boven-Egypte, waar Yahu samen met Anat werd vereerd, één van de godinnen die koningin van de hemel werd genoemd. Wat eerder geaccepteerde variatie was in de godsdienst van Israël, dat werd nu als problematisch ervaren.

Er moest één gereuleerde vorm van verering komen en één heilige plaats. Tenminste, dat was het idee, want het is niet helemaal gelukt. Bijvoorbeeld het heiligdom in Bethel [Genesis 18, 10-19] een oorsprongsverhaal van deze heilige plaats, dat nam vermoedelijk gewoonweg een te prominente plek in Israëls geloven in om het zomaar te kunnen sluiten of om het verhaal nog te censureren.

Waarom ga ik hier zo uitgebreid op in? Omdat die ene norm ook mensen uitsluit. In het geval van de centralisatie van de cultus werden in elk geval vrouwen uitgesloten van de uitoefening van hun godsdienst. Mannen die waren misschien nog in staat om zo af en toe op pelgrimsreis te gaan naar de tempel. Maar voor vrouwen met kleine kinderen was zo'n reis echt niet te doen. En hun eigen heilige plaats om de hoek, hun eigen vroomheid die zij vorm konden geven met het hele gezin, samen met de kinderen die het hout sprokelden en samen met de mannen die het vuur maakten, die is hen ontnomen.

Maar wat heeft al dit, deze geschiedenis van uitsluiting die inmiddels vele eeuwen geleden is, met ons nu te maken? En hoe moeten wij ons daartoe verhouden?

Ik noem een paar aspecten.

Allereerst: ik vermoed dat, puur historisch gesproken, het feit dat de Hebreeuwse Bijbel er is, en dat wij vandaag ons verbonden weten met het geloof van mensen van duizenden jaren geleden, te danken is aan het verzamelen en aan het redactiewerk tijdens en na de ballingschap en aan de uniformerende werking van de 'Jahwe-alleen-Beweging'. En veel van wat toen is uitgesloten, dat is niet verloren gegaan. Maar opgenomen in de voorstelling van die ene God. Die daarmee steeds rijker en gelaagder werd. Ik denk nu bijvoorbeeld aan de vrouwelijke beelden waarmee in de Bijbel zo her en der over God wordt gesproken. En, gelovig gesproken: als wij de Bijbel lezen, de Heilige Schrift lezen, dan doen wij dat in de verwachting daarin en daardoor iets van de Eeuwige zelf te ontmoeten. Ook al weten wij dat er sprake is van mensenwerk bij het tot stand

komen van de Bijbelse boeken die door een beperkte groep mensen, een beperkte groep mannen, zijn geschreven en waarin wij andere stemmen minder horen. Deze hoop en verwachting iets van de Eeuwige zelf te ontmoeten, die sluit een kritisch lezen in mijn ogen niet uit, maar in. Ook daarin, ook in het zoeken naar die stemmen in de Bijbel, die minder worden gehoord, kunnen wij God ontmoeten. Het betekent wél dat wij blijven zoeken, blijven kloppen, ook daar waar teksten moeilijk zijn. Dat wij dus blijven zoeken naar betekenissen van deze tekst voor ons nu in onze eigen tijd. Een bekend voorbeeld is de manier waarop de Bijbelse waar-schuwingen tegen de afgoden de mensen in de Bekenkende Kirche hebben geholpen om niet mee te gaan met de theologie van de Deutsche Christenen. In onze eigen tijd moeten wij opnieuw kloppen en zoeken naar een verstaan. Als een mogelijk voorbeeld versta ik de vraag wie er wordt uitgesloten en welke stemmen er niet worden gehoord niet alleen als een vraag van onze tijd nu, waarin wij, eindelijk, hopelijk, proberen wérkelijk te verstaan hoe mensen in onze samenleving worden uitgesloten. Ik zie in deze vraag vooral ook de heel centrale Bijbelse stem die ons oproept, al eeuwenlang, om recht te doen.

Tenslotte: is het niet bijzonder dat nu in grote delen van de wereldkerk openlijk een koningin van de hemel wordt vereerd? Maria. Zonder dat iemand daar aanstoot aan neemt. In grote delen van de wereld vinden wij kleine altaartjes, in huizen en op de hoeken van de straat, waar gelovigen, tussendoor, ingebed in hun gewone leven, een bloemetje neer kunnen zetten en een kaarsje kunnen ontsteken voor haar. Soms kruipt het bloed kennelijk, waar het niet kan gaan.

de krantenbezorger

geklepper, een plof
mijn hart maakt een sprong
mijn dag begint

de krant is 'heilig'
de wereld eigen ik mij toe
mijn (on)geloof wordt gevoed

een boom, een plek
de adem van de ziel
een boodschap van de natuur (God)

op weggegaan
de onveilige weg naar een toekomst
mijn krantenbezorger nodigt uit

ik blij wakker denk na
samen op weg naar een nieuwe
aarde
ik lees de krant onder de boom

Wim Kuin

zie ook artikel over het kunstproject op pg 19

Heilige plaatsen in Europa

Herman van Bommel

Mijn eerste verblijf in Taizé, zomer 1978, betekende een keerpunt in mijn leven. Mijn verwachtingen waren hoog gespannen door de laaiend enthousiaste verhalen over heel bijzondere ervaringen in Taizé, een dorpje in Bourgondië. Daar is een oecumenische Gemeente van Broeders. Al vele

Viering in Taizé

jaren trekken vele duizenden mensen, vooral jongeren, naar deze plaats van ontmoeting en verzoening. De dag begint met een viering in de grote kerk. Na het ontbijt zijn er inleidingen voor volwassenen en voor groepen jongeren. Om 12 uur is er een – korte – viering in de kerk, gevolgd door een sobere lunch. Rond 16 uur starten de gesprekken in kleine groepen. Na de avondmaaltijd is er opnieuw een viering in de kerk. Tijdens de vieringen wordt gebeden en vooral héél veel gezongen. Er zijn geen preken, wel korte teksten (in diverse talen), gevolgd door zo'n tien minuten stilte. Wat verder veel indruk op mij maakte: het vanzelfsprekende en geleefde oecumenische karakter, de universele, mondiale dimensie, de verbinding tussen maatschappelijke strijd en contemplatie, de melodieën en korte teksten van de liederen, meerstemmig of als canon gezongen. In mijn kleine maar breed samengestelde gespreksgroep leerde ik Zdenek en Maria uit Praag kennen. Zij mochten bij hoge uitzondering naar het Westen, hun toen nog jonge kinderen als gijzelaars achterlatend. Zdenek zei tegen ons "Komm bei uns in Prag". In

de herfst van datzelfde jaar logeerden mijn vrouw en ik bij Zdenek en Maria. Over wat het betekent om actief te zijn in de kerk ten tijde van het communisme kan ik een boek schrijven. Dat was riskant, zeker als je naar het Westen gaat en – nog erger – als je mensen uit het vrije Westen in je huis opneemt. In die week werd bekend dat er een Poolse kardinaal tot paus was gekozen. Onze vrienden zijn lid van de Boheemse Broeders; toch verheugden zij zich zeer over de pauskeuze. Paus Johannes Paulus II zou misschien een keerpunt kunnen bewerkstelligen in de vastgeroeste tegenstelling tussen het communistische Oosten en het vrije Westen. De Poolse vakbond Solidarnosc voelde zich later door de paus gesteund en bemoedigd, zoals mijn vrouw en ik in 1984 hebben ervaren in Czestochowa, een pelgrimsoord in Centraal Polen. Ongeveer een miljoen Polen waren naar dit heiligdom gelopen. Daar hingen grote spandoeken met "Solidarnosc" bij een openluchtmis met alle bisschoppen van Polen. Door mijn contacten met mensen die achter het IJzeren Gordijn woonden ging ik in op een uitnodiging van Gudrun, een vrouw uit Leipzig die in Amsterdam de viering van het tienjarig bestaan van de BBN bijwoonde, voorjaar 1989. Op 13 oktober van dat

Detail van het icoon De Zwarte Madonna in Czestochowa (Polen)

jaar bezocht ik Gudrun in Leipzig. Daar liet ze mij de Nikolaikirche zien. In die kerk werd elke maandagavond een politiek avondgebed gebeden, gevolgd door een steeds groter wordende stoet van mensen die een stille tocht door de binnenstad vormde. In en om die kerk lagen bloemen, stonden brandende kaarsen, teksten met vrede en vrijheid als thema. Toen ik daar was, was kort daarvoor het schietbevel ingetrokken. In de kerk overviel mij een diepervaren

Demonstratie na een herdenkingsdienst op 9 oktober 1989 in de Nikolaikirche in Leipzig

gedachte: we staan mogelijk op een keerpunt in de geschiedenis. Hoelang duurt het nog voordat de Muur in Berlijn zou vallen? De hele zomer waren er al hoopvolle tekenen. Maar desondanks was mijn gastvrouw pessimistisch. Bij het afscheid zei ze tegen mij: "Herman, ik zal het niet meer meemaken. Maar ik hoop dat mijn kinderen ooit in vrijheid zullen leven". Dat zei ze minder dan een maand voordat in Berlijn de Muur viel. Het is voor mij duidelijk: Taizé, Praag, Czestochowa en Leipzig zijn voor mij heilige plaatsen.

Heiligheid in het Heilige Land

meditatie 9 mei 2021

Japke van Malde

Onze rabbijnen leren: hij die Jeruzalem niet op haar allermooist heeft gezien, die heeft nog nooit van zijn leven een aantrekkelijke stad bekeken. Hij die de tempel niet op zijn allermooist heeft gezien, die heeft nog nooit een prachtig bouwwerk bekeken: uit Babylonische Talmoed, traktaat Soekka 51b

Jeruzalem is voor joden de stad in het heilige land Israël, de stad van koning David, waar koning Salomo de tempel bouwde. Voor christenen is Jeruzalem de plaats waar Jezus rondliep, waar hij stierf en opstond. Voor moslims de plaats waar Mohammed zijn hemelreis begon.

Midden in de stad ligt de berg Moria, waar het verhaal zich afspeelt van het offer van Abraham, of Ibrahim. Volgens het joodse verhaal stelde God Abraham op de proef, hij zei: neem je zoon, de enige die je liefhebt, Izaäk, en ga naar de berg Moria... om hem aan mij te offeren.

Neem je zoon, de enige die je liefhebt... Hij had namelijk nog een zoon, Ismaël, de oudste. Maar hij moet met zijn geliefde Izaäk naar de berg. Hij gehoorzaamt, en dat is voldoende, op de

berg grijpt een engel in, Izaäk wordt gespaard.

In sommige christelijke kringen wordt dit verhaal gelezen als een verwijzing naar het belangrijkste offer in het christendom, de kruisdood van Jezus. Moslims kennen het verhaal ook: in de koran staat dat Ibrahim droomt dat hij zijn dierbaarste bezit aan God moet offeren, en dat is zijn zoon, Ismaël. Ibrahim gehoorzaamt, en een engel grijpt in, Ismaël wordt gespaard.

Op deze zelfde berg bouwde koning Salomo de joodse tempel, waar dagelijks offers werden gebracht en feesten werden gevierd. Daar middenin was het Heilige der Heilige, waar God als het ware aanwezig was, de plek waar hij wonen kon, een plaats om te rusten voor hem. Daar mocht niemand komen, alleen de hogepriester eens per jaar op grote verzoendag.

“Een lege plek van waaruit God spreekt”, zoals Marcel Barnard het hier onlangs zei.

Die tempel is er niet meer, maar joden bidden dagelijks tot God: keer terug naar Jeruzalem en woon in haar. Voor christenen is diezelfde tempel ook belangrijk, hier kwam de 12-jarige Jezus om Pesach te vieren en te leren van rabbijnen. Als volwassene wierp hij op het plein de tafels omver, vanwege de handel eromheen.

Voor moslims is dit het plein waar Mohammed zijn reis naar de hemel begon, waar hij hoorde dat moslims vijf keer per dag moeten bidden, niet vaker. Nu staan er op dat plein de Al Aksa moskee en de gouden koepel van de rots.

Jeruzalem speelt een centrale rol in drie religies, zoals ook blijkt uit de visioenen die we net lazen uit christelijke en is-

lamitische tradities.

Daarom komen joden, christenen en moslims naar Jeruzalem om er te bidden, te mediteren of om zich op een andere manier te verbinden met de verhalen die zich daar afspeelen.

Die plaatsen bezoeken en aanraken, zoals het graf van Jezus, het kistje met een baardhaar van Mohammed of de westmuur van het tempelplein, ook wel klaagmuur genoemd.

Zo komen ze allemaal bij dat tempelplein - hoe mooi zou het zijn als het een multireligieus plein werd, met ruimte voor joodse, christelijke en islamitische verhalen. Een plein waar mensen kunnen luisteren naar verhalen en rituelen kunnen delen.

Een vredig visioen.

De grafkerk

Maar zo vredig is het daar niet, gelovigen lopen elkaar enorm in de weg, het botst nogal eens, soms wordt geweld gebruikt.

Want het monotheïsme brengt een zekere onverdraagzaamheid met zich mee. Er is maar één God, en die is er weliswaar voor iedereen, maar dan wel op onze manier. Het eigen gelijk wordt geclaimd met een fanatisme dat geen ruimte laat voor andere versies van hetzelfde verhaal en zeker niet voor andere verhalen over diezelfde plaats. Daarom is het zo onrustig in Jeruzalem. Ook christenen onderling ruziën over heilige plaatsen, zoals rond het graf van Jezus. Midden in de oude stad staat de

De westmuur [klaagmuur]

grafkerk, of opstandingskerk. What's in a name...

De kerk wordt door zes verschillende orthodoxe en katholieke kerkgenootschappen gedeeld, die ieder een stukje van het lijdensverhaal opeisen: de één beheert Golgotha, de ander de steen waar Jezus' lichaam gezalfd zou zijn, en er zijn twee plekken waar het graf geweest zou zijn.

Er is een protocol waarin precies geregeld is welk kerkgenootschap waar en wanneer diensten en processies mag houden. Dat luistert heel nauw. Een moslimfamilie beheert de sleutel van het enorme gebouw, om de lieve vrede tussen al die christenen te bewaren. Buiten de stadsmuren is nog een graf van Jezus, in de graftuin, waar met name protestanten zich beter kunnen voorstellen dat het daar allemaal gebeurd is.

Vaak ben ik in Israël geweest, en graag bezocht ik heilige plaatsen, om iets te ervaren van wat daar gebeurt, al kan ik moeilijk onder woorden brengen wat me er precies in aantrekt.

Het vervult me met respect en eerbied, ik word er stil van. Tegelijkertijd voelt het ongemakkelijk, omdat niet iedereen welkom is en de sfeer eromheen grimmig kan zijn.

Rondom het tempelplein zijn scanpoortjes waar je doorheen moet, waar je bagage wordt gecontroleerd, met gewapende militairen ernaast. Bij het graf van Rachel in Bethlehem en dat van de aartsvaders in Hebron lijkt het zelfs een militaire vesting, met hoge omheiningen, veel prikkeldraad, scanpoortjes en onbemande camera's, dat voelt niet prettig.

Big brother is watching you... Heilige plaatsen zijn geen veilige plaatsen.

Dus: er klopt iets niet met de teksten die we lezen:

Stad van mijn hart, in uw midden kan een mens gelukkig zijn.

De stad schitterde door Gods luister. Tot jou zal men verzameld worden.

Het zijn visioenen die het verlangen uitdrukken dat Jeruzalem daadwerkelijk een stad van vrede wordt. Een heilige stad zoals God het bedoeld heeft, misschien met zo'n multireligieus plein, als plaats van ontmoeting, om verhalen en ervaringen te delen.

Er zijn groepen in Israël en Palestina die interreligieuze ontmoetingen organise-

De rotskoepel

ren. Zij stellen: religie is deel van ons conflict, maar kan het ook bijdragen aan de oplossing ervan? Kan de onverdraagzaamheid in het monotheïsme omgevormd worden tot begrip voor en nieuwsgierigheid naar elkaars tradities? Dat is ook een vraag aan ons: in hoeverre zijn wij geïnteresseerd in elkaars religie en willen we ruimte geven aan mensen die anders zijn dan wij? Is dat niet ten diepste de opdracht die de Eeuwige aan ons geeft: dat wij toch niet erkennen het recht van vuur en zwaard, maar met elkaar in gesprek gaan.

In Jeruzalem is er een groep van joodse, christelijke en islamitische vrouwen die elkaar verhalen vertellen, spreken over de positie van de vrouw in hun eigen traditie, parallellen ontdekken, dat geeft een gevoel van zusterschap.

Ik heb deze vrouwen ontmoet, dat deed me wat. Het zijn mensen die niet vergeten waartoe wij zijn gemaakt. Dappere vrouwen die geloven dat er nog kans op redding is, voor henzelf en voor hun kinderen.

Voor de stad Jeruzalem. Die hoop klinkt in liedere die ook vandaag klinken: alle voorspoed wens ik jou, lieve woning van mijn vrienden, stad van God, ik wens je vrede, voor altijd.

Een Arabisch

lied van zangeres Fairuz:

Om jou, stad van de vrede, bid ik
Om jou, juweel van alle woonplaatsen,
bloem van alle steden
Jeruzalem, Jeruzalem, Jeruzalem
Om jou, stad van de vrede, bid ik
Naar jou reizen onze ogen af iedere dag,
iedere dag naar jou
Om rond te dolen in de gangen van je
synagogen
Om je oude kerken te omhelzen
en om het verdriet van je moskeeën weg
te wassen
O nacht van al asra, o pad van degenen
die naar de hemel vertrokken
Onze ogen zijn elke dag naar u gericht
en ik bid ...

De tempelberg

Het Spinozahuis in Rijnsburg

Een Heilige Plaats?

Wim Schouten

Als de virale omstandigheden het toelaten verwelkom ik als vrijwilliger regelmatig bezoekers uit de hele wereld in het huisje in Rijnsburg waar Spinoza tussen 1661 en 1663 voor het eerst zijn gedachten op papier zette. In dat huisje heerst de sfeer van de zeventiende eeuw, van het begin van de Verlichting en van de wetenschappelijke revolutie. Dat maakt het aangenaam om er te zijn. Wat het baantje echter helemaal leuk maakt, zijn de bezoekers in al hun veelkleurigheid. Er komen scholieren die met een werkstuk bezig zijn, filosofiestudenten die opvallend genoeg vaker in Teheran studeren dan in Leiden, weggeregende strandvakantiegeers die zo weinig weten dat ze je bijvoorbeeld vragen wanneer Anne Frank hier nou woonde, mensen die een boek van Yalom hebben gelezen en nieuwsgierig zijn geworden, bezoekers uit de regio die van het bestaan van het museum gehoord hebben en zo maar eens langsfietsen, wetenschappers uit de hele wereld waaronder relatief veel Russen en Zuid-Amerikanen, en nog veel meer. De leukste bezoekers vind ik echter wat in de wandelgangen de bedevaartgangers genoemd worden. Het zijn mensen die alles van en over Spinoza gelezen hebben, gegrepen zijn door diens godswereld-mensbeeld, en overvallen worden door het gevoel op heilige grond te staan. Soms biggelt er een heuse traan over hun wangen wanneer ze beseffen op de plek te verblijven waar de eerste aanzetten van de *Ethica* geschreven zijn. Vaak hebben deze mensen er een lange en moeizame reis ervoor over gehad om het Spinozahuis te bereiken. Vooral het laatste stuk van de bushalte in Rijnsburg naar het museum vergt soms een volhardende pelgrimsgaest. Met name wanneer spiritueel anders geïnspireerde dorpsbewoners de wegwijzers weer eens een kwartslag gedraaid hebben. Maar goed; na aldus doorstane ontberingen staan ze daar dan in het huisje dat onderdak

bood aan hun grote inspirator. Oog in oog met zijn geschiedenis en met zijn geschriften. Snif.

Ik vraag me wel eens af hoe Spinoza het zou hebben gevonden dat zijn voormalige woning als bedevaartsoord voor zijn volgelingen zou dienen. Uit wat ik van hem heb begrepen maak ik op dat hij een enorme hekel had aan het klakkeloos volgen van toonaangevende lieden uit het verleden. Of het nu om bijbelse profeten ging of om grote denkers uit de Griekse oudheid, Spinoza's motto was: "denk zelf na, beredeneer wat en hoe voor jou in jouw tijd en in jouw land belangrijk is". Door Spinoza heilig te verklaren en van zijn huisje een bedevaartsoord te maken, doen we wellicht precies wat hij niet wilde.

Mocht u het Spinozahuis dus eens willen bezoeken, kom dan langs met zo veel mogelijk kritische vragen. Kom langs met het huidige Nederland in uw gedachten. Leg Spinoza's leer langs de meetlat van de actualiteit. Verklaar persoon en plaats niet heilig, want dat kan het einde betekenen van het kritisch denken. Achter het vraagteken aan het begin van dit stukje past dan ook een

hardgrondig "nee!" als antwoord. Het Spinozahuis is geen heilig huisje, geen heilige plaats.

Baruch Spinoza (1632-1677)

Spinozahuisje te Rijnsburg

Het heilige als oversteekplaats

meditatie 16 mei 2021

Henk Schouten

In haar boek 'Darsan. Seeing the Divine Image' legt Diana Eck uit, dat alle religieuze eerbied in India draait om het 'zien' van de goden en het 'gezien worden' door de goden. Want Indiërs gaan niet naar de tempels om te bidden of om leerredes aan te horen, maar vooral om het goddelijke te zien, liefst op momenten waarop de afgebeelde godheid mooi versierd is met bloemenslingers of kleurstoffen of als het gordijn voor de godheid op speciale momenten is weggeschoven. Ook bij pelgrimages gaat het om het zien van de goden, vooral op heilige plaatsen of rond beroemde afbeeldingen. Er zijn duizenden heilige plaatsen: bergpieken, rivieren, bijzondere stenen of beelden; van alles kan een epifanie van het goddelijke worden. Ook heilige personen als saddhus en sannyasins wil men zien. Toen Mahatma Gandhi rondtrok wilden velen een glimp van hem opvangen, zoals in het westen mensen koninginnen, prinsessen of filmsterren willen zien.

De betekenis is dat je als je in de nabijheid van het goddelijke staat je dan ook iets van de goddelijke kracht ervaart, een goddelijke zegen. Je wordt als het ware deelgenoot van de godheid. In de Bhakti-traditie gaat het om de liefde voor de godheid aan wie je je helemaal toewijdt. Het woord 'bhakti' betekent eigenlijk 'sharing', deelgenoot worden. Zoals jij de godheid wil zien, kan de godheid in zijn afbeelding jou zien, oog in oog. In die deelgenootschap ervaar je spirituele kracht, want in de afbeelding ervaar je zijn of haar aanwezigheid. Een oude mythe vertelt hoe de godin Parvati een keer speels met haar handen de ogen van haar echtgenoot Sjiva bedekte. Terstond werd heel de wereld in duisternis gehuld. De goden moeten hun ogen openhouden – dat doen ze ook – zodat de wereld in stand blijft. De mensen 'zien' op hun beurt de goden. De oude wijzen worden

Shiva en Parvati

'rishi's' (zieners) genoemd, omdat ze innerlijk het goddelijke zien. Maar in de bhakti-traditie kan iedereen het goddelijke leren zien in alles wat naar het goddelijke verwijst. Afbeeldingen zijn als het ware visuele teksten. Het is dus meer dan alleen een illustratie. Zien is een vorm van weten. De Griekse filosofen wisten al dat wat gezien wordt vóóraf gaat aan alle wijsheid. En Aristoteles merkte al op dat de ziel nooit denkt zonder een beeld. Filosofische opvattingen zijn dan

ook 'zienswijzen'. Het hindoeïsme kent zes filosofische stromingen. Daarbij komt in India ook nog het Boeddhisme en het Jainisme. Maar het zijn allemaal 'zienswijzen', principieel niet anders dan het zien van afbeeldingen. Voor de asceet zien de gewone mensen het goddelijke in concrete afbeeldingen, maar de wijze ziet het goddelijke in zijn eigen ziel. Want de innerlijke ervaring is een vorm van zien. In India is het goddelijke dus niet onzichtbaar, maar juist heel zichtbaar in al haar verschijningsvormen. De eredienst is dan ook sensueel: zien, aanraken, proeven, ruiken, horen. Terwijl in jodendom, christendom en islam geen afbeeldingen van God gemaakt mogen worden, zijn in het hindoeïsme afbeeldingen van de goden juist heel belangrijk. Het is de genade van de godheid, dat je hem of haar mag zien. Kenmerkend voor India is ook het monisme: alles is in wezen één. Heel die uitbundigheid van de vele vormen van het bestaan, dat zijn evenzovele verschijningsvormen van het Ene. Verschillende gezichtspunten, zelfs tegenstrijdige gezichtspunten, zijn als de verschillende rivieren die naar dezelfde zee stromen. Eénheid en veelheid hangen dus samen. De Indiër gebruikt hiervoor de term

Tirta tempel

heilige plaatsen

'namarupa' (naam en vorm). Het ene begrip tafel bijvoorbeeld kent eindeloos veel varianten in haar verschijningsvormen. In India gebruikt men zelf hiervoor het beeld van het vuur. De steeds wisselende vlammen zijn de gevarieerde vormen van het ene vuur. Daarom is ook het beeld van het goddelijke eindeloos gevarieerd. Als je in een tempel komt en meerdere goden naast elkaar ziet, dan word je er aan herinnerd dat het goddelijke altijd méér is dan één verschijningsvorm, ook al heb je met één verschijningsvorm een bijzondere relatie. Ook de verschillende goden zelf worden op meer manieren afgebeeld, al naar gelang hun functie. Ze hebben vaak meerdere armen en benen, meer hoofden en ogen. Een godheid kan meerdere houdingen hebben en meerdere handgebaren (mudra's).

Bij alle afbeeldingen, ook bij

pelgrimage, is het zien van het beeld een hulpmiddel om je te concentreren op het goddelijke. "Hoe kan je over God mediteren zonder een vorm?", vraagt een oude rituele tekst. Het is juist een teken van barmhartigheid, dat God in zijn of haar afbeelding bereikbaar is. De afbeeldingen van de goden moeten wel eerst door een priester gewijd zijn aan de godheid voordat de godheid in het beeld kan afdalen.

Pelgrimage en het bezoeken van een tempel hebben beide de functie van een oversteekplaats over een rivier. De rivier is een beeld van de 'samsara', de kringloop van het leven. Om verlossing uit deze kringloop te bereiken heb je oversteekplaatsen nodig. Die kan je vinden in meditatie, maar ook in bhakti, de toewijding aan allerlei goden, liefst op (beroemde) heilige plaatsen. De 'thirta' (oversteekplaats) is de tegenhanger van de

'avatara' (nederdaling van de godheid). Beiden helpen de mens om verlost te worden van de machten van het kwaad. In de Mahabharata zegt Yuddisthira tegen een heilige die terugkeert van zijn pelgrimage: "Toegewijden, zoals U, zijn zelf 'oversteekplaatsen' geworden, omdat jullie de aanwezigheid van God belichamen". Zo hebben pelgrims ook een religieuze functie voor de mensen om hen heen.

Oversteekplaats

Wil Heesakker

Heilige plaatsen

Voor mij is een heilige plaats Waar ik een glinstering van licht op stromend water zie.

Ik weet nooit precies waar en wanneer. De stroom voert alles mee, het fraaie, het lelijke, het menselijke, stenen en hout.

Alles wat niet blijvend is, komt uiteindelijk in het water terecht, of verwaait door de wind.

Wat niet meer veranderd kan worden, wat boosheid opwekt, en wat verlangen, wat niet had mogen gebeuren en toch gebeurd is, alles wordt weggedragen en het leven is niet meer hetzelfde. Een glans valt over wat gaat.

Ik voel mij één met stromen vóór mij, en weet en zie dat ook ik en de herinneringen aan mij weg zullen vloeien. Ik ben gelukkig in de stroom van wat leeft en niet leeft.

Deze heilige plaats geeft geen voorschriften voor een goede samenleving, en zegt niets over rechtvaardigheid. Met moeite deel ik hem met anderen – wat niet lukt want taal en beeld zijn ontoereikend. Het is persoonlijke devotie, een aanvulling op de samen gedeelde beleving, de basale individuele kant van mijn bestaan.

Beelden van eigen heilige plaatsen

het kunstproject

Jan Halin

De beeldenstorm in de Tachtigjarige Oorlog heeft de Hooglandse Kerk gemaakt tot een lichte en sobere ruimte van verstillig. Een gewijde plek, een kerk waarin velen misschien iets ervaren van heil, heel worden, waarin je geraakt wordt door muziek, liederen, het woord, het licht dat speelt in en met de ruimte. ‘Heilige plaatsen’ zijn pleisterplaatsen waar je ervaart en voelt aangeraakt te worden in je ziel. Wat is voor jou een heilige plaats?

We hebben de gemeenschap in een tweetal meditatieve workshops uitgenodigd om wat voor jou een Heilige Plaats is te verbeelden.

In de viering van 2 mei werd de sobere ruimte verrijkt met verbeeldingen van die ‘heilige plaatsen’, een ‘storm’ van creativiteit! De Kunstcommissie heeft de workshops begeleid.

Ga naar de online viering van 2 mei jongstleden om een indruk te krijgen van de beeldenrijkdom van de individuele heilige plaatsen van Bep, Christiane, Elly, Erna, Jan, Lia, Mieke, Rob en Wim. En mocht iemand verhinderd zijn of toch liever in verband met Covid-19 thuis willen werken aan zijn of haar beeld dan werd dit gestimuleerd. Berts bijdrage vindt u in RAP 100 waar het gesamtwerk nu tentoongesteld wordt, zie de foto.

Na de meditatieve opening van Christi-

ane hebben wij met elkaar gesproken over wat een heilige plaats is en wat dat betekent. In de overweging is deze informatie meegenomen. Wat ziet u zoal en waarom is die plaats voor betrokkenen ‘heilig’? Lees wat een aantal hierover vertelt.

Lia – Jordaan / Menora / Aqsamoskee / Vredesduif

Tijdens de meditatie kwamen er herinneringen bij mij op van mijn laatste reis door Jordanië. Ik stond aan de oever van de Jordaan bij de staf van Mozes. Aan de overkant zag ik Israël liggen. Daar was ik eens met mijn moeder tijdens een rondreis door het beloofde land. In Jeruzalem zagen we onder andere de Goudenkoepelmoskee, christelijke kerken en diverse synagogen, Yeshiva’s en de Klaagmuur. Ik mediteerde dat na corona er een einde zou komen aan de verdeeldheid tussen alle volken. En komt tot vervulling Jeremia 3: 16-17. ”Te dien tijde zal men in Jeruzalem noemen de troon des Heren en alle volken zullen zich daarheen verzamelen.” Er zal dan niet alleen gebeden worden Shêma Jisra’él haShém Élohénú

Opstelling ‘Heilige Plaatsen’ in de Hooglandse Kerk

koor het lied zong: Hinee matov oema nayim... Komt en ziet hoe goed en hoe lieflijk het is, als mensen samen te wonen.

Daarna tekende ik de Jordaan en aan de overkant de Menora met de Goudenkoepelmoskee en de vredesduif als de Geest G’ds. Daarom heen zie je de volkeren optrekken uit alle werelddelen. En dan het teken van onze Heer door de kleurrijke regenboog over alles heen.

Rob - museum paviljoen

Er zijn optimistische filosofen die veronderstellen dat de mensheid door de tijden heen geestelijk een groeiproces doormaakt. Hegel bijvoorbeeld veronderstelt dat religie, kunst en filosofie daaraan bijdragen. Heiligheid is, denk ik, in elk van deze drie disciplines te vinden.

Als ik een kunsttentoonstelling bezoek dan valt mij op dat in de zalen veelal stilte heerst. De bezoekers lijken geabsorbeerd door de getoonde werken. Er heerst een sfeer van aandacht, concentratie, een sfeer die voor mij grenst aan heiligheid. Zijn musea 'heilige plaatsen'?

Elly Meijer – staf van Mozes

In het noordwesten van Jordanië ligt de berg Nebo. Het is voor de drie monotheïstische godsdiensten: jodendom,

Opstelling kunstwerk in RAP100

haShém echád. Hoor Israël Heer onze G’ d Heer is één. Maar ook “Shêma Adonaj Élohénú há ólám echád”. Hoor Heer onze G’D de wereld is één in U. Dat kwam ook tijdens de liturgie tot uiting toen ons

christendom en islam een heilige plaats. Immers hier zag Mozes – volgens de overlevering - het beloofde land aan het eind van zijn 40-jarige tocht met het volk Israël door de woestijn. Zowel ter nagedachtenis aan Mozes als aan de kruisiging van Jezus heeft de Italiaanse kunstenaar Gian-Paolo Fantoni uit Florence op de berg Nebo een bronzen gedenksteen gemaakt.

Mieke Bakker - een collage met warme en harmonieuze sfeer die de kleurrijke tempel verbeeldt

De religie Cao Dai (Vietnamees voor “Hoge Toren”) heeft elementen uit het Boeddhisme, Confucianisme, Taoïsme, Hindoeïsme, Katholicisme en Islam samengevoegd.

Caodaïsten houden zich bezig met ethische praktijken zoals gebed, verering van voorouders, geweldloosheid en vegetarisme. Eveneens proberen ze om tolerantie te bevorderen in de hele wereld.

Bert – Loffelijk gedrag

Het getuigschrift voor Loffelijk gedrag en voldoende kennis der Godsdienstleer van mijn moeder uit 1925 paste naar mijn bescheiden mening helemaal in het thema “Heilige plaatsen”. Katholie-

ker kun je het niet krijgen. Dat gold ook voor het gezin met 12 kinderen, waarin ik ben opgegroeid. Een warm nest met een moeder, waar geen kwaad in zat. Uit eigen ervaring weet ik dus, dat zulke mensen bestaan. De lijfspreuk van mijn moeder was: “Wat jij niet wilt, dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet!” Als iedereen zich daaraan hield, zou het leven op aarde al een stuk aangenamer zijn. Het getuigschrift uit het Rijke Roomsche leven is mij dus zeer dierbaar. Het was zijn tijd ook ver vooruit. Jezus staat erop afgebeeld als hippie. In dat hippie-tijdperk was alles in de maatschappij in beweging en zag ook de Leidse Studenten Ekklesia het levenslicht. Indirect heb ik mijn protestantse vrouw via de LSE leren kennen. De verschillen in traditie leidden tot een verrijkende zoektocht met aardig wat misverstanden. Als je uitgaat van de Barmhartige Samaritaan als kern van de Bijbel, dan kom je een heel eind. Het gaat er in het leven toch vooral om, dat je je medemens, die het minder getroffen heeft, helpt. Dat hoeft niet altijd groots en meeslepend. Vaak is een handje helpen al genoeg! De kerk op het getuigschrift is de kerk van Hoogmade, die anderhalf jaar gele-

Het getuigschrift van de moeder van Bert

den in vlammen is opgegaan. De groene torenspits was een duidelijk herkenbaar oriëntatiepunt in de omgeving. Of het nu met fietsen, schaatsen of lopen was, door die kerktoren wist je altijd waar je was.

En dat is precies wat een kerk moet zijn: een oriëntatiepunt zijn bij het ontdekken van de wereld. En dat ontdekken kan best met loffelijk gedrag!

De Kunstcommissie

De verbeeldingen van **Jan** en **Wim** vindt u op pg 12 en 22.

Een stoet van pelgrims...

Maartje en Wout Anker

... We liepen het Sentier de Saint Jacques. Niet omdat we die Jacques heilig zouden vinden en te zijner ere op stap gegaan zouden zijn ...

Wij volgden de Grande Randonnée nr 65, een natuurspad, dat tevens een pad naar Compostella was. Voor we op weg gingen had Jacques v.d.H (geen heilige) ons een goede tocht gewenst. Bon voyage. We deden een beetje lacherig over het pelgrimspad dat we zouden volgen. Pelgrims waren wij zeker niet. We bekeken en bewonderden de vele kerken en kloosters op onze route uit cultureel oogpunt. “Bon voyage” en “Bonne route” werd ons meerdere keren gewenst, een enkele keer “Priez pour nous”, dat raakte ons wel. Bij één van de vele kerken zagen we een veruitgeslepen stoepsteen. We realiseerden

ons toen dat eeuwenlang duizenden voeten hier overheen gegaan waren. Waarom waren al die mensen dit pad gegaan? Waarom waren wij hier? Wat was ons pad? Onverwacht voelden we ons opgenomen in de eindeloze rij van pelgrims. Die uitgeslepen stoepsteen was voor ons een heilige plaats geworden die uitnodigde en inspireerde. We maakten deel uit van de stoet van pelgrims zingend liederen “van de morgen”.

Voor de maaltijd in het klooster van Conques zongen we:

*Ultreia, ultreia et suseia Deus adjuva nos
va plus loin, va plus haut, Dieu aide nous.*

Tieden uut Nijhoof

Een heilige plek

Lex van Wijngaarden

Veel mensen hebben de neiging om tijdens hun reizen kerken te bezoeken. Soms om het gebouw en de gewijde kunst te bewonderen, soms uit een gevoel van devotie, om te bidden of te mediteren, vaak om een beetje op adem te komen in alle drukte of om koelte te vinden op een warme dag. Ik ben er ook zo eentje die altijd aangetrokken wordt door kerkgebouwen; om een mengeling van deze redenen. In Venetië ga je na een gondelvaart naar de San Marco. Als je bij toeval in Chartres geraakt, is het vanzelfsprekend dat je het labrynt in de kathedraal gaat bewonderen. En in Barcelona kan je niet om de Sagrada Familia heen. Nadeel van al deze bekende plekken, is dat het toerisme vaak afbreuk doet aan de gewijde plaatsen. Niet in het minst door de commercie die er omheen ontstaan is. In die zin voel ik mij meer aangetrokken tot een eenvoudig kapelletje in de Alpen of een verlaten heiligdom op een Grieks eiland.

Maar je hoeft helemaal niet zo ver weg te gaan. Wij hebben het geluk dat we in Niehove letterlijk in de schaduw van een oeroud kerkje mogen wonen. Vanuit ons voorraam kijken wij uit op de ruwe muur van kloostermoppen die vele eeuwen heeft doorstaan. Hier hebben generaties lang mensen God gediend en aanbeden. De cirkel rond de kerk met

zijn eeuwenoude grafzerken voelt als een heilige plek.

De provincie Groningen is bezaaid met dergelijke middeleeuwse kerkjes. Vaak in het midden van een dorp met de huizen eromheen, soms solitair op een wierde in het land. Het zijn merktekens, bakens in het vlakke land, met de kerktorens als vingerwijzing naar de hemel. In die zin werd onlangs in Trouw (6 mei

Het kerkje van Heveskes

2021) terecht de vraag gesteld: van wie is de kerk, van het kerkgenootschap of van de gemeenschap?

Een groot geluk is dat het merendeel van deze kerken in eigendom is gekomen van de Stichting Oude Groninger Kerken - ik schreef er al eerder over - die in 2019 zijn 50-jarig bestaan vierde. In dat kader is een prachtig dik boek uitgegeven met foto's en verhalen van alle 96 kerken, torens en kerkhoven die de stichting in beheer heeft. Het inspireerde me om ze allemaal te gaan bezoeken. En zo kom je

dan in het eenzame kerkje van Fransum, het enige in Nederland met een geheel stenen kansel, of in de Mariakerk van Krewerd met het een na oudste speelbare pijporgel van ons land. Een van mijn favorieten is het kerkje van Oostum dat eenzaam op een verlaten wierde staat. Het is vele malen vereeuwigd door schilders van kunstenaarscollectief De Ploeg. In het pre-corona-tijdperk

fietste ik er op een vroege Paasochtend heen om een Groningse kerkdienst bij te wonen. De blijmoedige domie (Gronings voor dominee) en de trompetters van Bavvelt (naburig Baflo) maakten dat ik opgewekt huiswaarts keerde van deze bijzondere plek.

Zo kwam ik onlangs tijdens een voettocht rond Delfzijl langs het kerkje van Heveskes. Het ligt eenzaam en verlaten op een wierde te midden van de grote industrie die hier zijn opmars deed. In de zeventiger jaren van de vorige eeuw wilde men hier een gigantisch petrochemisch areaal ontwikkelen. Delfzijl zou zelfs een tweede Rotterdam worden en daarvoor moesten drie dorpen opgeofferd worden: Oterdum, Weiwerd en Heveskes. Een groot drama voor vele families die hier soms al ge-

neraties lang woonden. De dorpen zijn van de aardbodem verdwenen; van Heveskes rest alleen nog de kerk. Ook deze zou weggevaagd worden, maar door inspanningen van een aantal oudinwoners bleef de kerk gespaard. Helaas zat de deur op slot; naar ik begreep uit vrees voor vandalisme (welk een ironie!). Uiteindelijk is de industrie toch niet zo ver opgerukt; achteraf gezien hadden twee van de drie dorpen niet afgebroken hoeven te worden. Maar het kerkje van Heveskes is met zijn verwilderde kerkhof een stille getuige, een plek van bezinning en inkeer, als een oase in een desolate industriële woestenij. Zo'n plek is mij heilig.

www.kerkheveskes.nl en www-groningerkerken.nl

Het kerkje van Oostum

beeld: stronk, wortels, goudverf, staal, sokkel van serpentin

zie ook het artikel over het kunstproject op pg 19

Opgetild uit de tijd, nabij eeuwigheid

het stronkje hout kijkt je aan ogetroost van
groei voorbij want gekapt gezaagd tot brand
stof voor een godenoffer toen en nu

rook van het brandend braambos kringelt om
hoog en licht van Lichtheid stroomt over
vangschaal, het in/uitzicht en de wortels

vol ledig helend en heilzaam licht raakt aan
leemte vorm die het wondere aanneemt
in elk ding, in on eindige tastbare werelden

en dieper, grootser, rijker voorbij woorden
on noembaar
opgetild uit de tijd, nabij eeuwigheid

Jan Halin

Bij de diensten

Cor van Bree

Na de dienst van Pinksteren waarvan het thema is 'het gesprek als vindplaats van het heilige', die van 30 mei wanneer het over heilige bergen zal gaan en de kinderdienst van 6 juni waarvan het thema is 'Wie ik?! Ja jij!', komt er zo vlak voor de zomer toch nog een serie en wel over 'kunst' in de ruimste zin van het woord. Op 13 juni zal, in goed Nederlands uitgedrukt, de toonkunst in de belangstelling staan: zingen en muziek spelen om God te loven. De gastvoorganger is de ons bekende Bert Boter, predikant te Voorschoten. De beeldende kunst komt in de beide volgende zondagen aan de orde. David van Veen, ook een bekende gast voor ons, gaat in zijn overweging (20 juni) uit van het gesprek van Jezus met Nicodemus (Joh. 3) waarin o.a. de tegenstelling donker – licht een rol speelt; dit thema brengt hij in verband met de Duitse schilder Fritz von Uhde (1848-1911). De dienst van 27 juni is gewijd aan de fotografie, toegespitst op het werk van Dana Lixenberg die na de gewelddadige rellen in verband met de arrestatie van Rodney King (Los Angeles, 1991) de wijk waar hij woonde en de

bewoners ervan in beeld heeft gebracht. De laatste dienst hebben we wederom een gast als voorganger en wel Jeroen Windmeijer die de "schone letteren" zal vertegenwoordigen. Hij is cultureel antropoloog van opleiding, leraar maatschappijleer en godsdienst aan het Visser 't Hooft, maar is misschien vooral bekend door zijn boeken als Het Petrus-mysterie. Zijn thema is voluit: "kracht van verhalen – niet waar gebeurd, wel waar".

Hierna volgen de zomerdiensten waarvoor de voorgangers hun eigen onderwerpen mogen uitkiezen. Dat belooft dus spannend te worden. Voor 1 augustus kan er al iets van de spanning weggenomen worden. Ds. Margreet Klokke houdt voor haar eigen gemeente (de Binnenstadsgemeente) preken over "de Bijbel in steen", d.w.z. over bijbelse voorstellingen op en in Leidse gevels en kerken. Ook in de dienst die ze voor ons verzorgt, zal het daarover gaan, maar welke voorstelling het dan wordt, is nog onduidelijk. Ook op 18 juli hebben we een gast in ons midden: onafhankelijk theoloog en publicist Alain Verheij, bekend o.a. door zijn boek God

en ik. Wat je als weldenkende 21e-eeuwer kunt leren van de Bijbel. Hij maakt ook deel uit van het theologisch elftal van Trouw. Ook over zijn verhaal kan al iets worden medegedeeld: naar aanleiding van Jeremia 23 en Marcus 6 zal het gaan over "schapen zonder herder". Het thema van de jongerendienst van 11 juli is nog open, evenals dat van de dienst van 29 augustus, die Christiane voorbereidt met de Kind en geloof groep.

Onze opening van het Academisch Jaar vindt plaats op zondag 5 september. We beginnen dan aan een serie diensten met als overkoepelend thema Dogma's: struikelblokken of stapstenen? Wij hebben emeritus hoogleraar oecumenische en interculturele theologie aan de Vrije Universiteit prof. dr. Martien Brinkman bereid gevonden de overweging te verzorgen.

Hooglandse Vieringen

Iedere zondagochtend

De vieringen worden zo mogelijk in een wat andere vorm weergegeven via

de website: www.ekklesialeiden.nl

OVERZICHT

23 mei	Pinksteren	Maria Draaijers
30 mei	Bergen als heilige plaatsen	David van Veen
6 juni	Kinderdienst en doopdienst	De kinderen uit de Ekklesia en de leiding van de Kindernevendienst. Liturg: Christiane van den Berg

Serie over kunst

13 juni	Zingen en spelen	Bert Boter
20 juni	Schilderkunst	David van Veen
27 juni	Fotografie Dana Lixenberg	Rob van Waarde
4 juli	De kracht van verhalen	Jeroen Windmeijer liturg Christiane van den Berg

Zomerdiensten

11 juli	Jongeren dienst	Christiane van den Berg
18 juli		Alain Verheij liturg Jan Delhaas
25 juli		Ronald Meester
1 augustus		Margreet Klokke
8 augustus		Cor van Bree liturg Henk Schouten
15 augustus		Jan Delhaas
22 augustus		Henk Schouten
29 augustus		Christiane van den Berg
5 september	Opening Academisch Jaar	prof. dr. Martien Brinkman liturg Christiane van den Berg

Van het bestuur

Sytske Visscher

Algemene Ledenvergadering uitgesteld naar 7 juli

Volgens onze statuten moet de vereniging minimaal tweemaal per jaar een Algemene Ledenvergadering houden. Vorig jaar is dat – als gevolg van alle coronabeperkingen – niet gelukt. Voor dit jaar planden we in januari twee data, namelijk 18 mei en 17 november. Op de agenda van de voorjaarsvergadering zullen enkele belangrijke punten staan, namelijk de benoeming van nieuwe bestuursleden en de huisvesting van onze vieringen. Dat zijn zaken die niet makkelijk in een online vergadering te beslissen c.q. te bespreken zijn. Daarom hebben we besloten de voorjaars-ALV uit te stellen naar 7 juli. Dit alles onder voorbehoud. Wanneer in de loop van juni blijkt, dat versoepelingen van coronamaatregelen uitblijven moeten we iets anders verzinnen. We zullen u daar dan via digitale nieuwsbrieven over informeren. Het is daarom van belang, dat u de komende periode uw elektronische postbus in de gaten houdt.

Zoektocht nieuwe bestuursleden

In het februari-nummer van Hooglandse Nieuwe riepen we op ons namen te noemen van leden die u geschikt acht om een bestuursfunctie te vervullen of om uzelf daarvoor aan te melden. Die oproep resulteerde in een respectabel rijtje namen. In de afgelopen maanden hebben we al veel mensen gepolst en met een aantal van hen gesproken. Het ziet er naar uit, dat we bij de ALV een aantal kandidaat-bestuursleden voor benoeming kunnen voordragen. Bij de agenda voor die vergadering zult u ook een document ontvangen waarin zij zich presenteren. Suggesties voor mogelijke kandidaten zijn nog steeds welkom

Huisvesting vieringen

Zoals u in de nieuwsbrief van half mei hebt kunnen lezen zal de Werkgroep Huisvesting tijdens de ALV verslag doen van de gesprekken met de DoRe-gemeenschap en de PgL en ons een tweetal scenario's voorleggen voor de toekomstige

huisvestingsmogelijkheden. In de nieuwsbrief hebben we ook uitgelegd hoe onzeker de planning op het moment van schrijven van dit stuk (half mei) nog is. Voor onze overwegingen verwijzen we graag naar die tekst.

Hooglandse Vieringen

Sinds 16 mei verwelkomen we weer kerkgangers in onze vieringen. Voorlopig houden we het op 30 kerkgangers. Wanneer er ruimte is voor verdere versoepeling zullen we opschalen naar 45 kerkgangers (= 10% van het aantal in de kerk beschikbare plaatsen). De genoemde aantallen zijn exclusief de mensen die nodig zijn voor de organisatie van de viering, zoals leden van de WGD, de streamer(s), de musici en de zangers. Voor de aanmelding maken we nu gebruik van het systeem van de website www.kerktijd.nl. U komt daar via de link op onze website (www.ekklesialeden.nl/onze-vieringen-in-de-hooglandse-kerk).

In memoriam

Leny Hollaar

22 oktober 1935 - 18 april 2021

zondag 18 april, is op 85-jarige leeftijd

Leny Hollaar

overleden

Leny was vanaf het begin van de Ekklesia een vaste bezoeker van de diensten, tot mei 2008 toen haar gezondheid slechter werd. Ze was actief in de Vietnamgroep en gastvrouw en drijvende kracht van de gespreksgroep Leiden 2. Ook heeft ze zich steeds verdiept in theologie en alle ontwikkelingen daarin.

Feddema actueel

Leer ons democratie

Hans Feddema

Eerst wilde ik als titel nemen 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', de leuze waarmee in 1789 vooral jongeren in hun opstand tegen het onderdrukkende absolute koningschap de grondslag legden voor de democratie, die nu in zeer veel landen in de wereld het heersende systeem is. Soms niet al te perfect florerend, zoals bij ons uit het Kamerdebat eind april bleek over de door de Kamer gewenste openbaarmaking van de kabinetsnotulen. Het deed me denken aan toen ik eens onderzoek deed als antropoloog in Zimbabwe en universiteitsdocenten daar me vroegen: 'Leer ons democratie'. Ze vroegen me dit, omdat hun president Mugabe te veel dacht in termen van het zijn van een stamhoofd en zo eerst bij zijn dood meende te kunnen aftreden. Ik adviseerde hen onder andere de broederschapsgedachte en (dus) de samenwerking centraal te stellen en ook de oppositieleider veel status te geven. Dit laatste, opdat de president zich wat gemakkelijker zou neerleggen bij een naderende verkiezingsnederlaag.

Bij ons is dat anders, wij hebben geen tweepartijen-, maar een coalitie-systeem. Goede samenwerking is daarbij van belang, maar zeker ook het dualisme tussen de machten. Het kabinet en de premier komen veel in de publiciteit en ogen veel macht te hebben. Maar in wezen is het door het volk gekozen parlement het hoogste orgaan dat tevens belast is met de controle op de macht. Als ministers zich te veel bemoeien met 'lastige' Kamerleden, gaan ze al gauw hun boekje te buiten. Koester dus, zou ik zeggen, niet alleen de democratie, maar ook het dualisme in de democratie tussen regering en parlement.

Er komt nu waarschijnlijk een kabinetsprogramma op hoofdpunten of misschien is het er al. Het is goed dualisme, als eerst de fracties zich daarover buigen, ook de fracties van de mogelijke coalitiepartijen, en dat in tweede instantie in het kabinet de ministers dat doen. De partijen, ook die van de coalitie, moeten daarna via hun Kamerleden alle vrijheid hebben om constructief-kritisch te kunnen reageren op de uitwerking van het regeringsprogramma. Het aprildebat leerde ons weer eens hoe belangrijk het dualisme is. Misschien leerde het ook de progressieve partijen om mild te zijn over de gemaakte dualistische fouten en deelname aan het kabinet aan te durven, ook al kan men er niet onderuit, dat dit weer wordt geleid door de huidige premier. Sociale gerechtigheid en klimaatgerechtigheid zijn binnen het kabinet beter te bereiken dan erbuiten.

De volgende

Hooglandse Nieuwe

zal verschijnen op

zondag 5 september 2021

Het thema van dat nummer zal zijn

veerkracht

U wordt uitgenodigd om

een bijdrage in te sturen,

een stuk van maximaal 600 woorden.

De kopijdatum voor het

meinummer zal zijn

zondag 22 augustus 2021

Collectes Diaconie Ekklesia

Opbrengst

1890,00 Euro voor Microkredietproject
Ghana - voor kleine boeren.

Rooster

23 mei (Pinksterzondag) Straatpastoraat
Leiden voor Dak- en thuisloze mensen in
Leiden e.o.

27 juni Yapukepa - onderwijs en welzijn
voor kansarme bevolking in Papoea/
Indonesië.

6 september UAF - werk en onderwijs voor
vluchteling-studenten in Nederland

Het favoriete gedicht van ...

Irene Slootweg

De moeder het water

Ik ging naar moeder om haar terug te zien
Ik zag een vreemde vrouw. Haar blik was wijd en
leeg, als keek zij naar de verre overzijde
van een water, niet naar mij. Ik dacht: misschien

—toen ik daar stond op het gazon, pilsje gedronken
in de kantine van het verpleegtehuis, de tijd
ging langzaam in die godvergeten eenzaamheid—
misschien zou 't goed zijn als nu Psalmen klonken.

Het was mijn moeder, het lijfje dat daar roer-
loos stond in 't gras, alleen haar dunne haren
bewogen nog een beetje in de wind, als voer

zij over stille waatren naar een oneindig daar en
later, haar God. Er is geen God, maar ik bezwoer
Hem Zijn belofte na te komen, haar te bewaren.

Rutger Kopland

*Uit: Tot het ons loslaat, Amsterdam, Van Oorschot, 1997.
Variatie op De moeder de vrouw van Martinus Nijhoff*

Als ik de openingszin van dit
gedicht lees, moet ik altijd een
beetje gniffelen én ik ben jaloers.
Wat zou ik deze variant op het o
zo vertrouwde gedicht van
Martinus Nijhoff graag zelf
hebben bedacht. Zo knap! Het is
voor mij, maar vast ook voor
velen, dat vertrouwde gevoel
waardoor ik geen enkele
aansporing nodig heb om verder
te lezen. Bij dit gedicht, hoef ik
geen moeite te doen om mij te
verplaatsen in de zoon of de
dochter die een biertje drinkt op
een godvergeten plaats, bij een
moeder die een lege blik heeft,
gericht op de verre overzijde van
een water, alsof zij een vreemde
is. Over eenzaamheid gesproken!
Dat in die eenzaamheid de
dichter een associatie maakt met
het zingen van psalmen, vind ik
mooi en komt mij niet vreemd
voor. Of mijn dochters - stel ze
komen ooit nog eens in zo'n
kantine te staan - daar dan ook

opkomen, is werkelijk de vraag!
Ik hoop voor hen dat er bier is.
De eerste regel van dit gedicht is
een vondst dus, zowel ritmisch,
als qua woordkeuze. Het gedicht
is verder een prachtige variatie,
zeker ook door het slot. Aan het
eind klinkt er eerst het stellige 'Er
is geen God' dat al snel uitmondt
in een 'Laat haar God Zijn
belofte nakomen... om haar te
bewaren! Een prachtige
verwijzing naar het slot van het
gedicht De moeder de vrouw:
Zijn hand zal u bewaren. Moge
het zo zijn.

Jeruzalem, voor heel veel mensen op aarde een heilige plaats